

ŞEHZADE EĞİTİMİNİ ÇAĞDAŞLAŞTIRMA TEŞEBBÜSLERİ

CEVDET KIRPIK*

GİRİŞ

Saltanat sistemiyle yönetilen her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de müstakbel hükümdarın, devrin şartlarına göre oldukça üst düzeyde eğitim görmesi, dönemin muteber eserlerini okuması, en şöhretli bilim adamları tarafından eğitilmesi normal bir durumdu. Bilhassa kuruluş ve yükseliş dönemlerinde şehzadelerin müstesna bir talim ve terbiye aşamasından geçtikleri görülmektedir. Bu yıllarda Osmanlı şehzadesi, doğduğu andan itibaren valide sultanın yanı sıra, onun gözetimi ve denetimi altında çok sayıda görevli tarafından bakılmakta; geleceğin hükümdar adayına layık bir çocukluk devresi geçirmektedir.

Bir şehzade beş-altı yaşlarına geldiğinde kendisine münasip hoca tayin edilir ve dualar eşliğinde gösterişli bir merasim ile eğitime başlardı ki, buna *Bed'i Besmele* denirdi¹. Bu tören Topkapı Sarayı'nın harem bölümünde bulunan Darüssade Ağası dairesinde yapılırdı. Eğitim faaliyetleri bu dairenin bulunduğu binanın üst katındaki *Şehzadegân Mektebi* denilen özel bir mekânda devam ettirilmekteydi. Topkapı Sarayı dışında yaşayan şehzadeler için de buldukları saraylarda bu maksatla özel daire oluşturulmuş idi². Şehzade eğitiminin bu ilk aşaması, genel olarak *Kur'an-ı Kerim* okuma, yazı yazmayı öğrenme gibi temel bilgi ve beceri kazandırmayı hedeflemekteydi. Bu yaşlarda her şehzadenin *Kur'an'ı* hatmetmesi arzu edilmekteydi. Eğitim süreci ilerledikçe ilmiyal, ahlâk, tarih, dini ilimler öğretilir; ayrıca ata binmek, kılıç, kalkan, ok, mızrak atmak, avlanmak gibi savaş için gerekli beceriler kazandırılırdı.

* Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Dersin besmele ile başlaması uygulamasının Osmanlı tarihi boyunca geçerli bir âdet olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Leyla (Saz) Hanım, anılarında ilk dersin padişahın huzurunda "Bismillah" sözüyle başladığını belirtmektedir. Leyla (Saz) Hanım, *Anılar 19. Yüzyılda Saray Haremi*, Çeviren: Şen Sahir Silan, İstanbul, 2000, s.97.

² Osman Ergin, *Maarif Tarihi*, I, İstanbul, 1977, s.6-7.

Şehzade eğitiminde en önemli aşama, teorik ve pratik bilgilerin birlikte verildiği, devlet yönetme tecrübesinin kazandırıldığı *sancağa çıkma* dönemiydi. Belirli bir yaşa gelen her şehzade, yanında valide sultan, maiyetinde hocası, lalası ve diğer usta öğretici ve danışmanların da olduğu kalabalık bir heyet ile *bey* tayin edildiği sancağa giderdi. Şehzade ile birlikte valide sultanın da sancağa gittiğine dair bilgiler XV. yüzyılın başlarına değin uzanmaktadır. Valide Sultan, oğlunun eğitiminin takipçisi ve denetçisi olduğu kadar sancağın yönetimini de gözetirdi. Lala tarafından şehzadenin iyi eğitilmediği, yanlış yönlendirildiği durumlarda müdahaleci olmakta, gerektiğinde sultana şikayet mektubu göndermekteydi³.

Osmanlılar tarafından XVI. yüzyıl sonlarına dek uygulanan bu usulün son derece başarılı olduğu görülmektedir. Devletin küçük bir modeli olan sancakta divan toplamaktan halkla ilişkilere, askere kumanda etmekten bürokratik işlemlere, vergi meselelerini çözmekten memleket teftişine varıncaya kadar, devlete ait her türlü yönetme bilgi ve yeteneğini elde eden şehzade, bir gün gelip de saltanat makamına geçtiğinde idare usullerinin tamamına vakıf, acemilik çekmeyen bir yönetici olmaktaydı. Bu başarılı sistem son olarak III. Mehmed'in (1596-1603) sancağa gönderilmesinin ardından terk edilmiştir.

Sancağa çıkma usulünün bırakılmasıyla şehzadelerin eğitiminde *Kafes usulü* denilen yeni bir uygulama başlatılmış oldu. Buna göre babası vefat eden şehzade sarayın belirli bir bölümünde, emrine tayin edilen sınırlı sayıda harem ağası ve cariye ile hayatını devam ettirmek mecburiyetindeydi. Bir şehzadenin burada yaşadığı süre zarfında elde ettiği teorik bilgi yeterli olsa da, dışarı ile irtibatı olmayan, hayatı, insanları ve olayları görmeyen, tanımayan, adeta sosyal gerçeklerden kopuk bir zaman geçirdiği aşikâr idi. Buradaki hayat sıkıcı ve bunaltıcıydı⁴. Dış dünya ile ilgili bilgiler, genelde

³ Meselâ Leslie Pierce'in, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunda Hükûranlık ve Kadınlar*, İstanbul, 2000, s.64-65'te aktardığına göre II. Bayezid'in hanımı Gülruh Hatun, oğlu Alemşâh'ın nezaretinde olmak üzere sancakta bulunmaktaydı. Şehzadenin lalasının uygunsuz hareketlerinden dolayı Gülruh Hatun kendisini padişaha şikayet etmiş ve lalayı şehzadeyi "hilâf-ı şer" ve örf" davranmaya ikna için içki içmeye teşvik etmekle suçlamıştı.

⁴ Kafes hayatı yaşamak zorunda kalan şehzadelerin, can sıkıntısından kurtulabilmek için kendilerini bir takım meşguliyetlere verdikleri; hat, musiki, sedef kakmacılık, mücevhercilik, kuyumculuk, tornacılık, marangozluk, cilt yapımı, fildişi ve abanoz işlemecilik, sahtüyan üzerine nakış yapma gibi sanatlarla uğraştıkları; bazılarının ise basbayağı sanatkârâne işler yaptıkları görülmektedir. Meselâ III. Ahmed devrin meşhur hattatlarından olan Hafız Osman'dan sülüs ve

şehzadelere cariyelerce ulaştırılan, çoğu zaman dedikodu ve abartımlarla dolu olurdu⁵. Bu durumu Sultan II. Süleyman'ın tahta çıkarken söylediği sözler oldukça dramatik biçimde gözler önüne sermektedir. 1687 yılında tahta çıkan yeni padişah kendisini kafesten almaya gelen saray görevlilerine "Ölüm fermanım çıkmışsa söyleyin Namazımı kılayım da aldığınız buyruğu öyle yerine getirin. Çocukluğumdan beri kırk yıl hapislik çektim. Hemen ölmek, her gün biraz ölmekten yeğdir. Tek bir nefes için ne korkulara katlanıyoruz!" diyerek ağlamıştı⁶. Yine Sadrazam Siyavuş Paşa'ya, kafes hayatının acımasız yönünü şöyle tasvir etmekteydi: "Kırk yıldır bir karanlık yerde mahpus ve hayattan meyûs iken yeniden dünyaya gelip gözüm açtım ve âlemi hercümerç buldum; iki eteklerimizi belimize çalıp din ve dünyamıza hayırlı işlerde bulunmağa sây edelim."⁷

Yeteneği ne olursa olsun yıllarca sosyal hayattan kopuk yaşayan böyle bir şehzadenin hükümdar olduğunda öğreneceği çok şey bulunmaktaydı, adeta sıfırdan başlayarak hayatın her alanını öğrenmeye mecburdu. Halbuki bulunduğu makam bir şeylerin öğrenileceği değil, mevcut bilgi birikiminden yararlanılarak icraatların yapılacağı bir makamdı. Koca bir devletin yönetileceği yerd. Dolayısıyla XVI. yüzyıl öncesinde saltanat makamına geçmeye zihniyet ve bilgi bakımından hazır durumdaki şehzadeler düşünüldüğünde, kafes usulünün uygulandığı dönemdekilerin ne derece yetersiz, başarısız, amaçsız, hatta devleti felakete sürükleyici bir eğitim sürecinden geçtikleri kolaylıkla tahmin edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma eğilimi yayıldıkça, Avrupa devletleriyle ilişkiler geliştikçe kafes usulüne bakış da değişmeye başladı. Özellikle Tanzimat'tan itibaren şehzadelerin dışarıya daha fazla açıldıkları, saraydaki bazı toplantılara katılabildikleri, padişahların yurt içi ve yurt dışı seyahatlerine

nesih, Veliyüddin Efendi'den de ta'lik dersleri almıştı. O kendi yaptırdığı Sultanahmed ve Üsküdar'daki çeşmelerin kitabelerini bizzat yazmıştır. Yine II. Mahmud'un da şehzadeligi döneminde hat sanatını öğrenmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999, s.84.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988, s.110-116, 127-128.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul, 2004, s.66.

⁷ Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s.115.

kaulanların olduğu görülmüştür⁸. XX. yüzyıl başlarında ise artık kafes hayatı uygulaması tamamen geride kalmış, şehzadeler daha rahat bir biçimde yaşamaya, padişahın izniyle yurt içinde ya da yurt dışında ziyaretlerde bulunmaya başlamışlardı. Örneğin Veliâht Yusuf İzzettin Efendi, 1910 yılı baharında İngiliz Kralı VII. Edward'ın ölümü ve yeni kralın taç giyme merasimi için İngiltere'ye gitmiş, dönüşte Sırbistan ve Bulgaristan'a da uğrayarak bu ülke krallarına iade-i ziyarette bulunmuştu. Aynı şehzade 13-30 Ağustos tarihlerinde Almanya'daki askeri manevraları izlemek üzere bu ülkeye gitmişti⁹. Temmuz 1919 tarihinde şehzadelerden Nurettin, Şerafeddin ve Faruk efendiler İsviçre'de bulunmaktaydılar¹⁰.

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda meydana gelen tedrici değişim, şehzadelerin sadece gündelik hayatını değil, saray hayatının her alanını, bu arada eğitim usullerini de etkilemiş, şehzadelerin eğitiminde çağdaş anlayış ve değerlere doğru bir gidiş söz konusu olmuştu. Ülke genelindeki eğitim hareketleri, değişik ölçekte de olsa şehzade eğitimine yansımış idi.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde eğitim alanında meydana gelen gelişmeler önemli araştırmalara konu olmuştur¹¹. Buna karşılık şehzade eğitimi, öneminin aksine, araştırmacıların dikkatini beklenen ölçüde çekmemiştir. İşte bu çalışma böyle bir ihtiyacın giderilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır. Araştırmamızda şehzade mektepleri, şehzadelerin eğitim

⁸ Sultan Abdülaziz, 1867'de Avrupa seyahatine çıkarken yanına oğlu Yusuf İzzeddin Efendi ile iki yeğeni de almıştı. Judy Upton-Warp, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati," *Osmanlı 2*, Ankara, s.120 Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katılan bu iki şehzade Sultan Abdülmecid'in oğulları, geleceğin padişahları olan Murad ve Abdülhamid idi. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 1999, s.167.

⁹ Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul, 2004, s.100, 158-159; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükelâ (MV)*. 190/33, 21/Ş /1332 / 15 Temmuz 1914; BOA, *MV*. 152/29, 22/Ca/1329/21 Mayıs 1911.

¹⁰ BOA, *MV*. 216/68, 7/L /1337 / 6 Temmuz 1919.

¹¹ Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki eğitim faaliyetleriyle ilgili dikkat çekici çalışmalar arasında Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)* Ankara, 1996; Vahdetin Engin, *Mekteb-i Sultani*, İstanbul, 2003; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990; Abdurrahman Siler, *Darülfünun Tarihi*, Ankara, 1992 (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi); Ekmelettin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992; Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992. sayılabilir.

sürecinin nasıl bir yol izlediği, okutulan dersler, yapılan sınavlar ve verilen notlar, eğitimin kalitesi gibi meseleler izah edilmeye çalışılacaktır. Araştırmayı yaparken arşiv belgeleri ile kaynak ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır. Zaman dilimi olarak II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet yılları seçilmiştir.

ŞEHZADELERİN EĞİTİM GÖRDÜKLERİ KURUMLAR

Osmanlı Devleti'nde genel eğitim alanında yaşanan sıkıntılar, çok daha geniş boyutlu olarak hanedan mensuplarının eğitiminde yaşanmaktaydı. Sivil ya da askerî eğitim kurumlarında yaşanan kalite probleminin yanı sıra, kafes sisteminden kaynaklanan bir takım ilave meseleler de mevcut idi. XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısından itibaren girilen eğitim kurumlarını ve programlarını çağdaşlaştırma çalışmalarından saraydaki eğitim kurumlarının da etkilenmemesi mümkün değildi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde bu hususta bazı yeni teşebbüslere girildiği görülmektedir. Nitekim o yıllarda ülke genelinde yeni usulde öğretim yapacak okulların sayısı daha da artırılmıştı¹². Benzer şekilde 1879-1880'de bir *Şehzade İptidâisi* açıldığını görmekteyiz¹³.

Şehzadelerin devam ettiği bu okulun adı bazı resmî belgelerde *Mekteb-i Âli* olarak geçmektedir. Bu mektepte şehzadelerin eğitim işleriyle uğraşmak üzere seçkin bir hoca kadrosu bulunmakta, bu hocaların başında da bir mektep müdürü olup bir bakıma ilköğretimden adeta yüksek öğretim diye ifade edebileceğimiz bir seviyeye kadar devam eden kesintisiz bir eğitim sürecinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir şehzadenin eğitim süreci boyunca alabileceği bütün temel dersler aynı kurum bünyesinde, o branşın uzmanı olan kadrolarca verilmekteydi. Böylelikle bütün öğretim kademelerinin tek bir merkezden yönetildiği, öğrencinin seviyesine uygun derslere munasip hocaların tayin edildiği bir uygulamadan

¹² Meselâ II. Abdülhamid tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 5 olan Darülmuallimin sayısı 32'ye, 200 olan iptidâî okulları 4.000-5.000'e yükselmiş, 10.000'e yakın sıbyan okulu da usûl-i cedîde dönüştürülmüştü. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansdığı söylenemese de, gelişmenin boyutları inkâr edilemez. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.164. Bu gayretler neticesinde tahmini bir istatistiğe göre 1800'lerde % 1 olan okur-yazarlık yüz yıl sonunda % 5-10 seviyesine ulaşabilmişti. Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev: G.Ç. Güven, İstanbul,1996, s.148.

¹³ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880; Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.72.

bahsediyoruz demektir. Bu kesintisiz eğitim süreci sebebiyle farklı yaşlardaki, dolayısıyla bir bakıma farklı sınıflardaki şehzadelerin devam ettikleri okul aynı olup idareciler ve öğretmenler de aynı şahsiyetler idi. Meselâ 8 yaşındaki Mehmed Burhaneddin Efendi ile 16 yaşındaki Abdülkadir Efendi ve 21 yaşındaki Mehmed Selim efendilerin not çizelgelerinde “Mubassır-ı Mekteb-i Âli abd-ı memlûkleri Baha” imzasına rastlamaktayız. Aynı şekilde Mehmed Burhaneddin Efendi'nin *Kur'an-ı Kerim* hocası ile 15 yaşındaki Ahmed Efendi ve 19 yaşındaki İbrahim Tevfik Efendi'nin *Ulûm-u Arabiye* ve *İlm-i Fıkıh* ve *Akaid* hocası aynı şahıs, yani Mehmed Eşref'tir¹⁴. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla okulda 6 yaşından 21 yaşına kadar olan şehzadeler eğitim almaktaydı¹⁵.

İlk açıldığında İhlamur Kasrı'nın bir dairesinde hizmet veren mektepte şehzadelerin dışında hanım sultanlar ile bir kısım üst düzey devlet adamlarının (bendegânın) çocukları da eğitim görmekteydiler¹⁶. Bir ara Yıldız Sarayının Aş kapısı dışarısında iki katlı kagir bina olan mektepte daha sonra sadece zadedgânın çocukları ders görmüş, şehzadeler ise her biri için yaptırılan köşkte kendilerine ders vermek üzere gelen hocalardan eğitim almışlardır. Okulda verilen eğitim tam gün olup sabah haremnden çıkıp kendilerine ayrılan köşke giden şehzadeler, öğleyin yemek arasından sonra yeniden mektebe dönerlerdi. *Mekteb-i Âli*'nin açık kaldığı dönemde daha çok Abdülhamid'in çocuklarına hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Okulda önceleri üst düzey devlet adamlarının çocuklarıyla birlikte eğitim gören şehzadeler daha sonra söz konusu çocuklardan ayrılarak eğitim görmüşlerdir. Şehzadelerin ayrı eğitim görmesinde şu olay etkili olmuştur: “Şehzade Abdülkadir Efendi, maiyetinde bulunan Şeker Ahmet Paşa'nın oğlu Şap İzzet'e parasını vererek ya buradan ya da Avrupa'daki ticarethanelerin birisinden bir takım eşya ısmarlamış. Eşyalar gelmiş şehzade tarafından da teslim edilmiş, fakat bir müddet sonra parasının tediyesi talebini havi fatura da saraya gelmekte gecikmemiştir. Eşyanın bedeli ticarethanece alınmamış

¹⁴ BOA, *Yıldız Perâkende Evrakı-Maarif Nezareti Maruzatı* (Y. PRK. MF), 2/78, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

¹⁵ BOA, *YEE*, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

¹⁶ BOA, *YEE*, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880. Belgede eğitimin “...bir müddetten beri İhlamurda kain Kasrı Âlinin mekteb ittihaz buyrulan dairesinde...” devam ettiği belirtilmekteydi. Tahsin Paşa, mektebe devam edenlerle ilgili şu bilgiyi vermektedir: “Suştan Hamid, şehzadelere mahsus mektebe bazı ekabir çocuklarının devamına müsaade etmişti. Nitekim bilahare Mekke Emiri olan Şerif Haydar Paşa gençliğinde bu mektebe devam etmişti.” Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s.30.

olacak ki bu yola gidilmiş ve işte bu hadise Abdülhamid II üzerinde fena bir tesir bırakmış; Zadehanlar şehzadenin ahlakını bozuyorlar diyerek” onları değişik mekteplere ve görevlere göndererek şehzadelerle alakasını kesmiş ve bundan sonra mektep tamamen şehzadelere mahsus olmuştur¹⁷.

Mekteb-i Âli'nin açıldığı ilk dönemlerde (1880'de) Abdülhamid'in çocuklarının yanı sıra diğer şehzadelerden bazılarının meselâ Abdülmecid, Şevket ve Seyfeddin efendilerin de burada eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Fakat sonraki yıllara ait kayıtlarda padişahın kendi şehzadelerinin dışındaki şehzadelerin isimlerine rastlanmamaktadır. Bu durum mektebe devam edenlerin sayısının sınırlı olduğunu göstermektedir. Gerçekten de Sultan Abdülhamid'in kendi oğullarına gösterdiği ihtimamı kardeşlerine ve yeğenlerine göstermediği, hanedanın diğer mensuplarınca zaman zaman dile getirilmekteydi. Nitekim Sultan Reşad'ın oğlu Ziyaeddin Efendi, çocuklarının eğitim ve terbiyesine son derece itina gösterirken “Bizler muhtelif sebeplerle cahil kaldık artık ne kadar çalışsak muvaffak olamayız. Atı alan Üsküdarı geçti” diyerek üzüntülerini dile getirmiştir. Veliahd Reşad Efendi'nin de Sultan Abdülhamid'in, evlatlarına yaptığı baskıdan dolayı tahsillerinin noksan kalmasına üzüldüğü nakledilmektedir¹⁸.

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte şehzadelerin eğitim gördüğü özel mektep kapatılmış, bundan böyle onlar da diğer devlet okullarında okumaya başlamışlardı¹⁹. Bununla birlikte II. Meşrutiyetin ilanından sonraki dönemde bir kısım hocalar vasıtasıyla sarayda özel derslere devam edildiği, Yıldız Sarayı bahçesinde yer alan köşklere birine ait odanın her okulda bulunması gereken masa, sıra, karatahta ve tebeşir gibi araç-gereçlerle donatılarak burada 1915'ten itibaren eğitim yapılmaya başlandıği anlaşılmaktadır²⁰.

Şehzadelerin eğitimi sırasında sadece *Mekteb-i Âli* ile yetinilmemiştir. Devrin en şöhretli eğitim kurumlarından olan *Mekteb-i Sultanî*'den de bu amaçla yararlanılmıştır. Nitekim yukarıda ismi geçen Ahmed Efendi ile Mehmed Selim Efendi, bu okula bir süre devam etmişlerdi. *Mekteb-i Sultanî*'nin devrin standartlarının çok üstünde eğitim vermesi hanedan men-

¹⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1049-1052.

¹⁸ Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul, 1964, s.49, 124, 132. Son derece azimli bir şahsiyet olan Ziyaeddin Efendi 40'lı yaşlarda Tıbbiye'yi bitirmiş, hatta yakın çevresindeki bir kısım insanları muayene ederek ve ameliyatlara da katılarak mesleğini icra etmişti.

¹⁹ Ergin, *Mekteb-i Sultanî*, s.229-231.

²⁰ Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, s.14, 24.

suplarının da burada eğitilmesine yönelik bazı arayışları beraberinde getirmiş, hatta II. Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdülhamid'in oğlu Mehmed Abid, Sultan Mehmed Reşad'ın torunları Mehmed Nazım, Mahmud Namık ve Ömer Fevzi, Halife Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk Efendi ve bazı sultanzadeler burada yatılı öğrenci statüsünde eğitim almışlardır²¹.

II. Meşrutiyet sonrasında dışarıya daha da açık hale gelen saray hayatı şehzadelerin eğitiminde yeni ufuklar açılmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde bir kısım şehzadenin *Harbiye Mektebi*'ne kayıt yaptırması önemlidir²². Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketlerinde bu mektebin ve mektep mezunlarının oynadığı rol dikkate alındığında, bazı şehzadeler için bu yolda tercihte bulunulması, sarayda bir zihniyet değişiminin yaşandığını göstermektedir. Hatta bu zihniyet değişiminin bir göstergesi olarak şehzadelerin yurt dışındaki okullarda da eğitilmesi söz konusu olmuştur. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, şehzadeleri Viyana'daki *Trezyanom Mektebi*' (Theresianum) ne göndererek eğitim aldırarak istemiş, fakat hafiyelerin olumsuz kanaat belirtmeleri yüzünden bu niyetinden vazgeçmişti. Onun yapamadığı uygulama II. Meşrutiyet sonrasında gerçekleşebilmiş ve Ömer Faruk Efendi'nin Viyana'daki *Trezyanom Mektebi*'²³nde bir süre eğitim alması sağlanmıştır²⁴. Konuyla ilgili 28 Şubat 1914 tarihli Meclis-i Vükela kararına göre "Şehzade Mecid Efendi hazretlerinin mahdumu Ömer Faruk Efendi hazretlerinin Viyana'da tahsil-i askerîsini ikmal etmesi için vuku bulacak masârîfın Harbiye Nezareti bütçesinin tertib-i mahsusundan tesviyesi..." münasip görülmüş idi²⁵. Şehzade, Viyana'daki bu eğitiminden başka Prusya Potsdam'da bir askeri akademiye de bitirmişti²⁶. Yine Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda şehzadelerden Osman Fuad, Abdülhalim ve

²¹ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.229-231. Engin, söz konusu şehzadelerin okuldan mezun olup olmadıkları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

²² Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin (doğ.1856 veya 1857) Harbiye'nin Kara kuvvetleri bölümünde okuduğuna dair bilgiler mevcuttur. Ercüment Ekrem Talu-Ziya Şakir, *Şehzade Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü İntihar mı Etti*, Yayına Hazırlayan: Tahsin Yıldırım, İstanbul, 2005, s.12.

²³ Askeri okul 1754 yılında devlet yönetimindeki reformlar sırasında Kraliçe Maria Theresia tarafından kurulmuştur. <http://www.gewi.uni-graz.at/edu/schul/voseel.doc>

²⁴ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1050 ve 1079.

²⁵ BOA, MV, Lef:1, 196/139, Lef:1, 1333 R 13, 15 Şubat 1330/28 Şubat 1914.

²⁶ Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul, 2002, s.37-38. Dönemine göre bir hayli kaliteli bir eğitim almış olan Ömer Faruk Efendi, İkinci İnönü Savaşından sonra Anadolu hareketine katılmak üzere İnebolu'ya gelmiş, ancak Ankara değişik gerekçelerle buna karşı çıkmıştı. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV, Ankara, 1974, s.85-86. Ayrıca şehzade, I. Dünya savaşına katılarak Verdun cephesinde savaşmıştır. Adı geçen şehzadenin sosyal hayatta son derece aktif olduğu, sportif faaliyetlerle yakından ilgilendiği, hatta 1919'da 21 yaşındayken devraldığı Fenerbahçe Kulübü başkanlığını 1924 yılına kadar sürdürdüğü bilinmektedir. Murat Bardakçı, *Hürriyet*, 16 Ocak 2006.

Abdürrahim efendiler Almanya'da askerî eğitim almışlar, Kasım 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararından anlaşıldığına göre, bir senedir bu ülkede bulunan şehzadelerin masraflarının bir kısmı Harbiye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden karşılanmıştı²⁷.

Saraydaki eğitimde yaşanan zihniyet değişiminin bir başka göstergesi de sarayda görevlendirilen hocalara olan bakışla ilgilidir. Mehmed Reşad'ın oğlu Ziyaeddin Efendi'nin karısı Ünsiyar Hanım, padişah nezdinde girişimlerde bulunarak şehzade ve sultanlarına formal eğitimden geçmiş, diplomalı bir hocanın tayin edilmesini sağlamıştır. Bu çerçevede ataması yapılan Darülmualimât mezunu Safiye (Ünüvar) Hanım, saraydaki ilk diplomalı bayan hoca idi. Ünsiyar hanım hocanın çocuklara uygulayacağı eğitimin mektep programlarına uygun olmasını özellikle istemişti²⁸.

Şehzadelerin küçük yaşlardan itibaren temel eğitimin yanı sıra muhtelif alanlarda kendilerini yetiştirmeleri için çeşitli özel ders / kurs benzeri programları takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlar arasında kendilerine özel hocalar tutulması veya saray dışında hizmet veren bir kısım geleneksel eğitim kurumlarına devam edilmesi gibi uygulamalar da mevcuttu. Örneğin Vahdettin Efendi, saraydaki eğitimin yanında, saraydan habersiz şekilde Fatih Medresesi'ne bir süre devam etmiş; burada fıkıh, kelam, tefsir, hadis, *Arapça* ve *Farsça* dersleri alarak bilgisini daha da ilerletmişti. Aldığı bu dersler sayesinde İslâmî ilimler konusunda önemli ölçüde birikime sahip olduğu, padişahlığı döneminde Şeyhülislâmın bazı fetva metinlerine müdahale ederek dinî deliller ileri sürmesinden anlaşılmaktadır²⁹.

Ayrıca şehzadelerden bir kısmının çeşitli tarikatlara girerek buralarda tasavvuf eğitimi aldıkları, böylelikle kendilerini farklı bakımlardan da geliştirdikleri söylenebilir. Nitekim padişahlardan II. Abdülhamid Şâzelî ve Kadiri³⁰, Mehmed Reşad Mevlevî³¹, Vahdettin ise Nakşî-Halidî tarikatına³² mensup idi. Padişahların yahut şehzadelerin bu tarikatlarla ilgileri sempati veya sohbetlere iştirak tarzında olabileceği gibi, o tarikata ait bazı dinî

²⁷ BOA, MV, 199/139, Lef:1, 29 Zilhicce 1333/ 08.11.1915. Şehzadelerin doğum tarihlerini Aşe Osmanoğlu 1894 olarak vermektedir. Aşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul, tarihsiz, s.56.

²⁸ Ünüvar, *Aynı eser*, s.13-15.

²⁹ Bardakçı, *Şahbaba*, s.37-39.

³⁰ Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.22.

³¹ Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerimiz*, s.128.

³² Bardakçı, *Şahbaba*, s.39.

ritüellerin icrası şeklinde cereyan etmiş olması muhtemeldir³³. Öte yandan bu şahsiyetlerin mensubiyet duydukları şeyhlerin dünyaya bakış ve algılaşmalarının tesiri altında kalmaları da muhakkaktı³⁴.

EĞİTİM SİSTEMİ, DERSLER VE SINAVLAR

Sultan II. Abdülhamid şehzadelerin eğitimine çok büyük önem vermekte ve şehzade hocalarından bizzat rapor ve bilgiler almakta, bugünkü anlamıyla karne diyebileceğimiz şekilde, dersler ve derslerden alınan notlar düzenli olarak kendisine takdim olunmaktaydı. Padişahın ilgisinin de katkısıyla *Mekteb-i Âli*'ye devam eden öğrenciler, dersleri belirli bir disiplin anlayışı içerisinde ve büyük bir ciddiyetle takip etmekteydiler. Hanedan mensuplarının çocuklarını hocalara teslim ederken geleneksel Türk eğitim modelinde yeri olan "Eti senin kemiği benim" anlayışına uygun sözler söyledikleri, böylece hocaları eğitim verirken saltanat mensubu olmaları sebebiyle talebelerine karşı çekingen davranmaları önlenmekte idi³⁵. Dolayısıyla hocanın sıkı disiplininden şehzade olmak dolayısıyla kurtulmak söz konusu değildi. "Mektebin idaresi sarayca nüfuzu bulunan Çerkez Lala Hurşid Bey adında birisine verilmiş, Hurşid Bey mektep talebesine yani şehzadelere ve zadegana dayak bile atarmış. Hatta bir defasında talebeden Abdülmecid Efendi (halife) dayak korkusuyla kaçıp Sultan Abdülhamid'e iltica etmiş, Müdür Hurşid Bey onu Hünkârın yanından alarak ve kulağından tutarak getirip yine talebe arasında dövmüştür."³⁶

İncelediğimiz belgelerden, batı tarzı eğitim sisteminin getirdiği bazı yenilikler ya da batıyla ilişkilerin sıklaşmasından dolayı yeni bir takım derslerin

³³ Abdülhamid, Şâzeli tarikatu şeyhi Hamza Zâfir ile ahabplık kurmuş, bu vesile ile tarikata girmişti. Yine bu tarikaun önde gelen isimlerinden Ebulhüda Efendi'yle de yakın ilişkisi vardı. Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.22.

³⁴ Örneğin II. Abdülhamid dini vazifelerini yerine getiren bir şahıstı. Padişahın kızı Ayşe Osmanoğlu "...babam doğru ve tam dinî itikada sahip bir Müslümandan başka bir şey değildir. Beş vakit namazını kılar, Kur'an-ı Kerim okurdu." demektedir. Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.21-22. Uşaklıgil, Mehmed Reşad'ı "müteassıb denecek bir dereceye çıkmaksızın pek ziyade dindar" olarak nitelendirmektedir. Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1965, s.343-344. Mevlevî olan Mehmed Reşad saray başımamına "çok şükür elhamdülillah cenab-ı hakka bir rekat bile namaz borcum yoktur" dermiş. Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.52.

³⁵ Nitekim 1915'te Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin çocuklarına hoca olarak atanan Safiye Ünüvar'a çocukların annesi; "Yalnız sizden ricam şudur: Dershaneden içeri girer girmez sultanlık yoktur. İstedığınız gibi kendilerine muamelede serbestsiniz." demişti. Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.14.

³⁶ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1050.

okutulması (*Arapça ve Farsça* gibi klasik dönemlerde de öğretilen derslerin yanında *Fransızca* öğretimine de yer verilmesi gibi) şeklindeki uygulamalara başlandığını, fakat bunun yanında geleneksel ders ve konuların eğitim hayatında yer almaya devam ettiğini görmek mümkündür. Özellikle eğitim sürecinin başlangıç yıllarında geleneğin esas alındığını, dinî bilgilere tamamıyla vâkıf, güzel ahlâk sahibi çocukların yetiştirilmesinin hedeflendiği söylenebilir. Meselâ Sultan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecid Efendi'nin 12 yaşında³⁷ olduğu sırada yani 1880 Aralık ayında okuduğu dersler *Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Risale-i Ahlâk, Tuhfetü'l-Şâhân, Arabî Emsile, Hatt-ı Sülûs ve Nesih* idi³⁸. Bundan yaklaşık altı ay kadar öncesine ait bir belgeden öğrendiğimize göre ise aralarında Abdülmecid'in de olduğu ve yaşları 6 ile 12 arasında değişen şehzadelerin aldıkları dersler şöyleydi: *Kur'an-ı Kerim, Telaki, Dürr-i Yekta, Türkçe okuma, Coğrafya, Hüsn-ü Hat, Fransızca okuma yazma ve tercüme, Fransızca güzel yazı, La Fontaine'den hikayeler*³⁹.

Örgün öğretimin ülke çapında yayılmasına paralel olarak müfredat programlarında standartlaşmanın gerçekleştiği, şehzadelerin devam ettikleri mektebin de buna az - çok ayak uydurduğu, devlet salnamesinde saraydaki iptidâî mektebin de diğer iptidâî mekteplerle birlikte zikredilerek ayniliğin gösterildiği görülmektedir⁴⁰. Nitekim aynı yıllardaki *iptidâî mekteplerde* okutulan derslerle şehzadelerden iptidâî mektep seviyesinde eğitim görenlerin ders müfredatı arasında, tamamen aynı olmasa da, benzerlikler vardır. Buna misâl olmak üzere II. Abdülhamid'in oğlu Mehmed Burhaneddin Efendi'nin sekiz yaşındayken Şubat, Mayıs ve Temmuz 1893'teki imtihan sonuçlarının yer aldığı cetvellerdeki dersler ile normal iptidâî mekteplerin dersleri gösterilebilir. (Tablo-1).

³⁷ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 2001, s.172-174.

³⁸ BOA, (*Yıldız Perâkende Evrakı-Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Arizaları*) Y.PRK.SGE, Lef: 1, 1/55, 29 Zilhicce 1297/12 Aralık 1880.

³⁹ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

⁴⁰ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.72.

Tablo 1. Mehmed Burhaneddin'in aldığı dersler ve aynı dönemdeki iptidai mekteplerin dersleri

Mehmed Burhaneddin'in aldığı dersler (8 Yaşında)	İptidai mekteplerin müfredatı	Mekteb-i Sultani'de iptidai kısımda (ilk üç sene) okutulan dersler
Talim-i Kıraat, Talim-i Kıraat ve İmla	Kıraat	Kıraat ve Yazı
Hüsn-ü Hatt	Hüsn-ü Hatt	Hatt-ı Rika
Esmâ-yı Osmaniye ve İmla	İmla	İmla ve Ezber
Kuran-ı Kerim	Kuran-ı Kerim	Ulûm-ı Diniye
İlmihâl	İlmihâl	-
Risale-i Ahlâk	Ahlâk	-
Hesab-ı Zihni	Hesap	Hesap*
İdman-ı Zihni	Tecvid	-
-	Sarf-ı Osmanî	Muhtasar Sarf-ı Türkî
-	Elifba	-
-	Kısa Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası	-

Kaynak: BOA, Y.PRK.SGE, 5/25. Lef:1; 5/104, Lef:1, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893; Y.PRK.MF, 2/78, Lef:3; 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.77. Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s. 906; Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.73.

Tablo-1'de verdiğimiz bilgilere baktığımızda burada normal iptidai mekteplerin üç yıllık müfredatıyla Mehmed Burhaneddin Efendi'nin aldığı dersler arasında, özellikle ikinci sınıftakilerle büyük benzerlik vardır. İptidai mekteplerin ikinci sınıfında okutulan *Kur'an-ı Kerim*, *İlmihal*, *Ahlâk*, *İmla*, *Kıraat*, *Hesap*, *Hüsn-ü Hatt* gibi dersler küçük isim farklılıkları hariç aynen şehzade tarafından da okunmaktadır. Fakat şehzade, mekteplerdeki *Tecvid* dersini almazken, ilave olarak *Hesab-ı Zihni* ve *İdman-ı Zihni* adıyla iki farklı ders almaktaydı⁴¹. Mehmed Burhaneddin Efendi'nin 8 yaşında iken

* Bu ders *Fransızca* kısımda okutulmaktaydı.

⁴¹ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25. Lef:1, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

okuduğu derslerle iptidaî 2. sınıf derslerinin büyük ölçüde benzeşmesi, şehzadenin önceden bir yıl daha ders okuduğunu düşünmemize yol açmaktadır ki, şayet bu tespit doğruysa şehzadenin en azından yedi yaş civarındayken eğitime başladığı ileri sürülebilir. Nitekim bazı şehzadelerin daha küçük yaşta okula başladıkları da görülmekteydi. II. Abdülhamid'in oğlu İbrahim Tevfik ile Abdülaziz'in oğlu Seyfeddin 6 yaşında iken iptidaî mektebe başlamışlardı¹².

Tablo 1'deki bilgiler incelendiğinde 8 yaşında olan Mehmed Burhaneddin Efendi ile daha önce aldığı dersler sayılan 12 yaşındaki Abdülmecid Efendi'nin okudukları arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bu demektir ki ortalama 12 yaşlarına kadar şehzadelerin gördükleri eğitimin genel çerçevesi, Kur'an okumak, ibadet edebilme usullerini öğrenip uygulamak, okuma ve yazı yazmayı öğrenmek, güzel ahlâka dair nasihatler dinlemek ve okumak, basit ve zihni eksersize dayalı hesap yapmaktan ibaret idi.

Şehzadeler akranlarıyla büyük oranda benzer dersler almalarına rağmen seviye bakımından iptidaî mektepte okuyan bir öğrenci ile durumunu kıyaslamak, incelemeye tabi tutulan belgelerin içeriğinin kısıtlı oluşundan dolayı mümkün olamamaktadır. Fakat yine de derslerin özel hocalar tarafından veriliyor olması, eğer kullanılıyorsa eğitim araç ve gereçlerinin yeterliliği gibi daha bir çok husustan ötürü şehzadelerin daha kaliteli bir eğitim aldıkları ileri sürülebilir. Burada hemen belirtelim ki muhtemelen şehzadelerin eğitim seviyelerini gösterir bir sınıf kavramı yoktu. Saraydaki mektebin diğer mekteplere göre daha esnek bir program izlemiş olabileceği tahmin edilebilir. Özellikle öğrencinin yaşına göre zaman içerisinde yeni bir takım derslerin ilave edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu durum normal eğitim kurumlarında okuyan öğrencilerden farklı olarak çok sayıda dersin alınmasını mümkün kılmaktaydı. Nitekim daha büyük yaşlardaki şehzadelerin, aynı dönemdeki rüştiye ve idadilerde okutulan derslerden farklı dersler aldıkları bilinmektedir. (Tablo-2).

¹² BOA, YEE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/31 Mayıs 1880.

Tablo 2. Bazı Şehzadelerin Aldıkları Dersler ve Diğer Okulların Yaklaşık Eşzamanlı Müfredatları

Şehzadeler ve Aldıkları Dersler ⁴³	Mekteb-i Sultani Türkçe Tali (Orta) Kısım Dersleri ⁴⁴	Rüşdiyelerde Okutulan Dersler ⁴⁵	Mekteb-i Sultani Türkçe Âli (Yüksek) Kısım Dersleri ⁴⁶	İdadilerde Okutulan Dersler ⁴⁷	İstanbul Medreselerinde Okutulan Dersler ⁴⁸	Dârülfünûn'da Okutulan Dersler ⁴⁹
Aluned Efendi (15 yaşında)	Kavaid-i Lisan-ı Osmani,	Ulûm-ı diniye	Kitabet Arapça	Türkçe Mantık	Sarf Nahiv	Ulum-ı Diniye Şubesi
	Arapça Türkçe Okuma Ezber ve İmla Hüsni-i Hatt Ulûm-ı Diniye İmla Kıraat ve Ezber Farsça Kitabet	Arapça Hesap Coğrafya Hendese Türkçe Tarih Hatt Ustul-ü defter	Farsça Osmanlı Tarihi İlm-i Ahlâk Ulûm-ı Diniye Kitabet-i Resmîye ve Belâgat Ahlâk ve Mantuk	Cebir Müsellesat Hendese-i musattaha ve mücesseme Coğrafya-yı Osmani Kozmoğrafya	Mantık Akaid Şerhi Kadımîr Celal	Tefsir-i Şerif Hadis-i Şerif Usul-ı Hadis Fıkıh Ulûm-ı Fıkıh İlm-i Kelam Tarih-i Din-i İslam Edebiyat Şubesi Dersleri
Kur'anı Kerim İlm-i Hal İmla Tarih-i İslâm Hesab Talim-i Farişî Coğrafya Fransızca İmla-yı Osmani			Tercüme Hüsni-i Hatt Fıkıh İslam Tarihi	Tarih-i Umumi Tarih-i Osmani Fransızca Kitabet Resim Tarama Jimnastik		Edebiyat-ı Osmaniye Edebiyat-ı Arabe Edebiyat-ı Farişîye Edebiyat-ı Fransaviye Tarih-i Osmani Coğrafya-yı

⁴³ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893; BOA, Y. PRK. MF, 2/78, Lef:1, 2, 3, 11 Zilkade 1310 / 27 Mayıs 1893; Y. PRK. SGE, 5/104, Lef:2, 3, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

⁴⁴ Belirtilen dersler 1900 yılı salnamesinde yer almaktadır. Ancak müfredatta okulun kuruluş tarihinden (1867), 1911'e kadar bir kaç dersin eklenmesi dışında fazla oynama yapılmamıştır. Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.62-65.

⁴⁵ Belirtilen dersler 1896 yılı Sivas Rüşdiyesi müfredatıdır. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.77.

⁴⁶ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.63-65.

⁴⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, V, Hazırlayan: Tefik Güran, Ankara, 1997, s.96.

⁴⁸ İzgi, İstanbul medreselerinden icazet alan bazı öğrencilerin derslerini örnek vererek buralarda okutulan derslerin ne denli çeşitli olduğunu göstermektedir. Örneğin Göynüklü Mustafa Zühdi 1870'li yılların başında İstanbul'a gelerek Çorlulu Ali Paşa 2. Medresesinde sarf, nahiv, mantuk, belagat, fenn-i münazara, fıkıh, usul-u fıkıh, ahlâk, hikmet, hadis ve tefsir ilimlerini tahsil etmişti. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, İstanbul, 1997, s.109-110.

⁴⁹ Müfredat, 1900 yılında açılan Dârülfünûn-ı Şahane'ye aittir. Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1219-1220.

						Umumi ve Osmanî ve Ümrani İlm-i Âsar-ı Atika Usul-i Terbiye ve Tedris Hikmet-i Nazariye (İlm-i Ahvalin Nefis, Mantık, Ahlak, Hikmet-i Be'dayi)
Abdülkadir Efendi (16 yaşında)						Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi Cebr-i Alâ Hendese-i
Kuran Kerim Dürr-i Yekta İmla Tarih-i İslâm Hesab Tahim-i Farisi Coğrafya Fransızca İmla-yı Osmanî, Hesab-ı Mükemmel						Haliye Hesab-ı Tamamî ve Tefazlî Hesab-ı İhtimalî Hikmet-i Tabiiye İlm-i Ahval-i Cevriye Kimya-yı Uzvi Kimya-yı Gayri Uzvi Kimya-yı Hayati İlm-i Hayvanat
İbrahim Tefik Efendi (19 yaşında)						
Mecmaü'l-Adâb Dürr-i Yekta Penc-i Attar Sarf-ı Arabî Hesab Hendese İmla Coğrafya Fransızca Tarih-i İslâm Usul-ü İnşâ Hesab-ı Mükemmel						
Mehmed Selim Efendi (21 yaşında)						

Mecmaü'l-Adâb						
Sarf-ı Arabî						
Pend-i Attar						
İmla						
Hesab-ı						
Mükemmel Hendese						
Alval- i Nücum ve Felekiyât						
Fransızca						
Nahvi Arabî						
Ustul-ü İnşâ						

Tablo-2 incelendiğinde 15 yaşındaki Ahmed Efendi ile 16 yaşındaki Abdülkadir Efendi'nin derslerinde bir paralellik göze çarpmaktadır. Ahmed Efendi bir taraftan *Kur'an-ı Kerim* ve *İlmihâl* derslerini okumaya devam ederken, diğer taraftan da *İmla-yı Osmanî*, *Tarih-i İslâm*, *Coğrafya*, *Hesap* ve *Farsça* gibi öteden beri Osmanlı eğitim sisteminde mevcut olan dersleri okumakta, bunlara ilave olarak da *Fransızca* gibi Osmanlı dünyasına artık iyice girmiş olan bir dersi de almaya başlamaktaydı. Bu dönemde *Arapça*'nın dersler arasında yer almaması dikkat çekmektedir. 16 yaşında olan Abdülkadir Efendi hâlâ *Kur'an-ı Kerim* okumaya devam etmektedir. Artık ilmihâl dersi yerine geçmek üzere yine bu kapsamda olan ve Mehmed Esad İmamzade tarafından kaleme alınan *Dürr-i Yekta* adlı eseri okumaktadır⁵⁰. Ahmed Efendi'nin okuduğu diğer dersler bir yaş büyük olan Abdülkadir Efendi tarafından da okunmaktadır. Yalnız bu sefer *Hesab* dersi yerine bir kademe ilerisi olan *Hesab-ı Mükemmel* dersi verilmektedir.

19 yaşında olan İbrahim Tefik Efendi'nin dersleri arasında *Kur'an-ı Kerim* artık bulunmamaktadır. Anlaşılan bu sırada şehzadenin bu konudaki bilgisi oldukça yeterli hale gelmiştir. Belki de bir veya iki sene öncesinde *Kur'an-ı Kerim*'in öğretilmesi süreci sona erdirilmiş idi. Bu şehzadenin derslerine baktığımızda 15-16 yaşlarındaki şehzadelerin okudukları dersler arasında yer alan *Farsça*'nın artık okutulmadığını, yerine *Arapça* dersinin okutulduğunu, buna karşılık *Fransızca* derslerinin de hâlâ devam ettiğini görmekteyiz. *Farsça*, *Arapça* ve *Fransızca*'nın aynı anda okutulmasının bir öğrenciyi ne derece zor duruma düşüreceğini dikkate aldığımızda bunu tabii

⁵⁰ Mehmed Esad İmamzade, *Dürr-i Yekta Şerhi*, Dersaadet (İstanbul), 1315 (1899).

karşılmak gerekir. Özellikle Mehmed Selim Efendi örneğinde, şehzade 21 yaşında olduğu halde Fransızca öğrenmeye devam etmesi dikkat çekicidir. Mehmed Selim 31 Mayıs 1880 tarihinde üst düzey devlet ricali tarafından Fransızca sınavına tabi tutulan şehzadeler arasındaydı⁵¹. Sınavda kendisinden büyük sadece Abdülmecid Efendi'nin bulunduğu dikkate alınırsa onun da burada Fransızca görmüş olması ihtimal dahilindedir. Eğer öyleyse şehzade 13 yıldır Fransızca okumaktaydı, en kötü ihtimalle Ahmet Efendi gibi 15 yaşında Fransızca almaya başlamıştı. Şayet o da Ahmed Efendi gibi 15 yaşlarında iken Farsça ve Fransızca'yı okumaya başlamış ise ve aralıksız olarak bu dersi okumaya devam etmekteyse, aradan geçen zamana rağmen, Farsça'yı öğrendiği, fakat Fransızca'yı öğrenemediği gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır ki, bu da şehzadenin yeteneğinin yanı sıra, Fransızca'nın Osmanlı genel kültürüne oldukça yabancı oluşuyla ilgili olsa gerektir.

Tablo-2'de listesi verilen derslerden özellikle İbrahim Tevfik ile Mehmed Selim Efendi'nin okuduklarına bakıldığında *Hendese*, *Ahvâl-i Nücûm ve Felekiyât* gibi pozitif bilimlerin okutulması önemlidir. Bununla birlikte 19-21 yaşlarındaki bu şehzadelere hâlâ soyut ahlâk öğretilerine dair *Pend-i Attâr*⁵² gibi derslerin okutulması gelenekten bir kopuşun olmadığı, şehzadelerde dinî-ahlâkî eğitimin daha ön plânda görüldüğünün göstergesi olsa gerektir. Başta *Kur'an-ı Kerim* olmak üzere *İlmihal* ve *Mecmaü'l-adâb* gibi dersler doğrudan bu gayeye yöneliktir. Ayrıca *Sarf-ı Arabî* ve *Nahv-ı Arabî* gibi Arapça dilbilgisi dersleri de İslâmî ilimleri anlamaya yönelik dersler olup, *Akaid-i Diniye*, *Risale-i Ahlâk*, *İlm-i Fıkıh* gibi dersler aynı paralelde ele alınabilecek derslerdi. Halbuki yirmili yaşlara gelen bir şehzade o zamana değin zaten yeterince dinî-ahlakî ders almış durumdadır. Normal şartlarda bu yaşlarda artık gelecekte başına geçeceği devletin yönetimine katkı sağlayacağı türden siyaset, dünya tarihi, iktisat gibi derslerin okutulması gerekirdi. Her ne kadar *Tarih* dersi var idiyse de bu daha ziyade *İslâm Tarihi* ve yine bu çerçevede *Osmanlı Tarihi* idi. İslâm tarihindeki konular *Dört Halife*

⁵¹ BOA, YEE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

⁵² Şehzadelerden çoğunun aldığı *Pend-i Attar* da ahlâk öğretimi çerçevesinde değerlendirilebilecek bir dersi. Cetvellerde *Pend-i Attar* şeklinde geçen ders aslında *Pendname* adlı pek hacimli olmayan bir kitabın takibinden ibaretti. Kitap, meşhur İranlı şair ve mutasavvif Feridüddin Attar (ö.1221) tarafından yazılmıştır. Feridüddin-i Attar, *Pendname Öğüt Kitabı*. Çeviren: M.Nuri Gençosman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985. M. Nazif Şahinoğlu, "Attar, Feridüddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1991, s.95-98'de kitabın söz konusu şahıs tarafından yazıldığı şüpheli olduğunu belirtmektedir.

ve nihayet *Emeviler* dönemine kadar gelmektedir. Osmanlı tarihinin öğretilmesine yönelik olarak *Hayrullah Efendi Tarihi* adıyla bir ders vardı⁵³.

Avrupa tarihi ile dünya tarihi ve özellikle çağdaş dünya tarihinin okutulmaması, halen dünya çapında bir devleti yönetmeye aday olan insanlar için ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir⁵⁴. Bu durum verilen eğitimin çağdaş normlara uygunluğu konusunun 1893'lerde başarısızlığının bir göstergesi olsa gerektir.

Şehzadelerin başarı durumlarını tespit etmek üzere imtihan evrakı ya da karneler hazırlanmaktaydı. Derslerle ilgili imtihan cetvellerinde hangi derste hangi kısma kadar gelindiği açıkça yazılmaktaydı. Bununla ilgili bazı misaller verebilecek durumdayız: Mehmed Selim Efendi'nin ders durumunu gösteren cetvelde "fıkra-yı sabr etmek bahsine gelmişlerdir"⁵⁵, Abdülkadir Efendi'nin sınav cetvelinde *Dürr-i Yekta* ile ilgili kısımda "terk-i salat bahsine gelmişlerdir" ve İbrahim Tevfik'ininde de "namazın âdâbı bahsinde buldukları" şeklinde ifadeler rastlanmaktadır⁵⁶. Abdülkadir Efendi'nin aldığı İmla dersiyle ilgili hoca görüşünde "Türkçe kelime (leri) hatasızca yazabildikleri" belirtilmiştir⁵⁷. Başka misaller de verilebilir: Ahmed Efendi'nin *Tarih-i İslâm* dersinde "ibaresini oldukça (iyi) okuyabildikleri", Abdülkadir Efendi'nin aynı adlı dersinde "ibaresini güzel okumakta oldukları"⁵⁸, "kıraat tarikiyle Emeviler bahsinde buldukları"⁵⁹, Şehzade Ahmed'in ders kayıtlarında "kıraat tarikiyle Emeviler bahsinde buldukları" ifadeleri geçmektedir⁶⁰. Aynı durum dil dersleri için de geçerli idi: Meselâ Mehmed Selim Efendi'ye ait not cetvelindeki *Nahv-i Arabî* bölümünde "hurûf-u müşebbihe bilfiil bahsine gelmişlerdir" kaydı bulunmakta *Fransızca* bahsinde ise "mükâleme suretiyle tercüme ve e'âl ile kelimatın tatbikatı" ifade-

⁵³ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1062-1064.

⁵⁴ Nitekim Mehmed Reşad'ın sarayında başkatip olarak çalışan Halit Ziya Uşaklıgil, onun tarih bilgisi hususunda "Osmanlı tarihini pek iyi bilirdi, fakat umumî tarihe, dünya siyasetine vakıf değildi" demektedir. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.343-344.

⁵⁵ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Yine Mehmed Selim Efendi'ye ait başka bir not cetvelinde de "mücade-i nefis bahsine geldikleri" ifadesine yer verilmektedir. BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁵⁶ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:2, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁵⁷ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁵⁸ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef: 2,3, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁵⁹ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁶⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

leri geçmektedir. *Fransızca* dersiyle ilgili olarak Abdülkadir Efendi'nin imtihan cetvelinde ise "ibare kıraatıyla beraber kelimât-ı müsta'mele ezberlettirildiği" kaydı bulunmaktadır⁶¹, Aynı dersle ilgili Abdülkadir Efendi'nin kayıtlarında yine benzer ifadeler vardır: "İbare kıraatı, kelimât-ı müsta'mele ve küçük küçük cümleler terkibiyle tasrif-i efal." Ahmed Efendi'nin sınav cetvelinde de "ibare kıraatıyla beraber kelimât ezberlettirildiği" belirtilmekteydi⁶². Bütün bu örneklerden anlaşılıyor ki dersler daha ziyade anlatım, okuma, ezberletme kısa metin okuma, dil derslerinde fiillerin ve kelimelerin kullanımıyla cümle oluşturma, nihayet konuşma ve tercüme şeklinde işlenmekteydi.

Şehzadelere okutulan derslerin çeşidinin yanı sıra içerikleri de önemli idi. Derslerin içeriğinde hangi konuların yer aldığını göstermek üzere *Coğrafya* dersini örnek olarak verebiliriz. Tablo-3'te 1893 yılında bazı şehzadelerin okudukları coğrafya derslerine ait içerikler verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere ders normal olarak coğrafyanın tanımıyla başlamakta, daha sonra kıtaların fizikî özellikleri ile beşerî, siyasal ve dinî özellikleri anlatılmaktadır. Yalnız tablodaki bilgiler değerlendirilirken Ahmed Efendi'nin 15, Abdülkadir Efendi'nin 16 ve İbrahim Tevfik Efendi'nin 19 yaşında olduğu hatırdaki tutulmalıdır. Dolayısıyla tabloda görülmeyen bazı konuların dersin içeriğinde olmadığını değil, İbrahim Tevfik Efendi'nin 17 ve 18 yaşlarında iken diğer bazı coğrafya konularını (meselâ Asya coğrafyası gibi) işlemiş olduğunu düşünmek gerekir. Buradan hareketle işlenen konularda bir devamlılığın mevcut olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

⁶¹ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁶² BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:3, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Tablo 3. Şehzadelerin 1893'te Aldığı Coğrafya Dersinin İçeriği

Şehzadenin Adı	Aylar	Coğrafya Dersinin İçeriği
Ahmed Efendi (15 yaşında)	Şubat	Tarifat-ı coğrafya
	Mayıs	Avrupa kıtasının adaları
	Temmuz	Ahval-i tabiiyenin ta'rizi
Abdülkadir Efendi (16 yaşında)	Şubat	Avrupa kıtasının ahval-i tabiiyesi
	Mayıs	Avrupa kıtasının boğazları
	Temmuz	Avrupa kıtasının körfezleri
?		?
?		?
İbrahim Tevfik Efendi (19 yaşında)	Şubat	Afrika kıtasının memleketlere taksimi
	Mayıs	Amerika kıtasının şube-i cezire ve burunları.
	Temmuz	Afrika kıtasının vasatı memleketleriyle nüfusu ve dinleri

Kaynak: BOA, Y. PRK. SGE, 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893; BOA, Y. PRK. MF, 2/78, Lef:1, 2, 3, 11 Zilkade 1310 / 27 Mayıs 1893.

İlk bakışta *Coğrafyanın* bazı konularıyla örtüşen diğer dersler de *Felekiyât ve Ahvâl-i Nücûm* adıyla anılan derslerdi. *Felekiyât ve Ahvâl-i Nücûm* nedir? *İlm-i Felek*, *İlm-i Nücûm* gibi değişik adlarla anılan felekiyâtın İslâm tarihinde yaygın anlamı astronomi olmakla birlikte bazen astrolojiyi de içine alacak şekilde kullanılmıştır. İslâm astronomları gökteki cisimlerin menşei ve mahiyetlerine değinmemiş, sadece onların hareketlerini ve yerlerini tespitle ilgilenmişlerdir⁶³. Öte yandan *İlm-i Ahkâm-ı Nücûm* denilen bilim dalı ise as-

⁶³ Tevfik Fehd, "İlm-i Felek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul, 2000, s.126. "İhvan-ı Safâ'nın tanımlamasına göre ilm-i felek üç dala ayrılır: birincisi feleklerin yapısını, yıldızları ve sayıları, burçları, büyüklükleri, aralarındaki uzaklıklar ve hareketleri; ikincisi astronomi cetvellerinin (zîci ezyâc, zicaât) kullanımı, takvimlerin düzenlenmesi, tarihlerin tespiti; üçüncüsü feleklerin dönüşü, burçların doğuşu ve yıldızların hareketinden dünyada olabilecekler hakkında bilgi çıkarılmasıyla ilgilidir." İbn-i Haldun'a göre de bu bilim geometri yöntemlerine baş vurmak suretiyle yıldızlar ve gezegenlerin hareketlerini tespit edip inceleyen bir bilimdir. Fehd, "İlm-i Felek", s.126.

trolojidir. Bu bilim de dünyada meydana gelen bütün değişikliklerin gök yüzündeki cisimlerin etkisine tâbî olduğu prensibi üzerine kurulmuştur⁶⁴. Bir başka ifadeyle *İlm-i Ahkâm-ı Nücûm* "...yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılmasıdır." Olayların yıldızların tesirleriyle meydana geldiğine inanıldığı için yıldızların konumlarının bilinmesi önemliydi. Bu yüzden yapılacak faaliyetlerde yıldızların durumları göz önüne alınmalıydı. Bunu tayin ve tespit işi ise müneccimlere aitti. Yıldızların işler ve günler üzerindeki etkisini cetvelere bağlamış bulunan müneccimler, hangi işin hangi gün ve saatte yapılması gerektiğine dair yöneticilere tavsiyelerde bulunmaktaydı⁶⁵.

Bu izahattan sonra şehzadelerin aldıkları felekiyât ve ahvâl-i nücûm derslerinin içeriklerine göz atmakta fayda vardır. Ders müfredatının bir kısmı incelemeye tabi tutulan beş şehzadeden sadece Mehmed Selim Efendi'ye ait olan imtihan cetvellerinde söz konusu dersler vardı. Şubat 1893 tarihli sınav cetvelinde *Ahvâl-i Nücûm ve Felekiyât* adıyla kayıtlı dersin içeriğine "küre-i arzın hareketleri ve küre-i semadaki burçlar bahsinde" oldukları, aynı şehzadenin Mayıs ve Temmuz ayındaki imtihan cetvellerine düşülen notlarda da sırasıyla "küre-i arzın hareketi bahsinde buldukları" ve "küre-i arzın mürûr ve muallak olduğu bahsinde" buldukları şeklinde ifadeler yer almaktaydı⁶⁶. Bu sınırlı açıklamalardan derslerin astronomi ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Ancak derslerde burçlar mevzuuna da yer verilmiş olması astrolojiye ait bir kısım bilgilerin öğrenilmekte olduğunu göstermektedir.

Osman Ergin, II. Abdülhamid'in bu dersleri müfredata koydurmasını İslâm ve Osmanlı geleneğini devam ettirmek isteğinin sonucu olarak değerlendirmektedir. Padişaha göre, hükümdarlar iktidar ve hayatlarıyla ilgili herhangi bir olayı önceden öğrenmek istediklerinden, *Felekiyât ve İlm-i Nücûma* vakıf olmak bir çeşit istihbarata sahip olmak anlamına geliyordu⁶⁷. Dolayısıyla herhalde II. Abdülhamid'in amacı da bu konularda bilgi sahibi padişahlar yetiştirmekti.

⁶⁴ C.A. Nallino, "Astroloji", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 1997, s.682.

⁶⁵ Tefik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul, 2000, s.124-126.

⁶⁶ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3; 5/104, Lef:2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893; BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁶⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1066.

Gerçekten de Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren müneccimlerin görüşlerine değer verildiği anlaşılmaktadır. İlmiye sınıfı mensupları arasından seçilen *müneccimbaşı*, sadrazama mühür-ü hümayunun verilmesinden, ordunun sefere çıkmasına, ziyafet saatine ve padişah kayığının yahut tersanede bir geminin denize indirilmesine kadar bir çok işte *saat-ı muhtar* veya *eşref saati* belirler, ona göre hareket edilirdi⁶⁸. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde hâlâ *müneccimbaşı* adıyla anılan bir görevli bulunmaktaydı⁶⁹. Saltanatın sonuna kadar varlığını sürdüren *müneccimbaş*ların son zamanlardaki görevleri sadece her yıl bir takvim yapmaktan ibaretti⁷⁰.

Müfredatta rastlamadığımız fakat şehzadelerin mutlaka aldığı anlaşılan *Müzik* ve *Resim* gibi başka dersler de bulunmaktaydı⁷¹. Bu derslerin hanedan mensuplarınca alınması adeta bir gelenektir. Diğer hanedan mensuplarında olduğu gibi şehzadeler de mutlaka *Müzik* dersleri alırdı. Nitekim Burhaneddin Efendi'nin daha yedi yaşındayken bir marş bestelemesi ve marşın Bahriye mızıkasının selamlık alaylarında çalınması bunun en büyük göstergesidir. Müzik eğitimi konusuna II. Abdülhamid'in özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim kızı Ayşe Osmanoğlu; "evlatlarının müzikle meşgul olmasını ister, bize piyanolar ve muhtelif musikî aletleri alırdı. Huzurunda piyano çaldırır, dinler, yanlışlarımızı düzeltir, tempolara dikkat eder, böyle çalınmaz, tekrar ediniz" dediğini aktarmaktadır. Padişahın kendisine ve kardeşlerine de Sultan Abdülmecid'in Avrupa'dan birer piyano getirttiğini, Fransız ve İtalyan hocalar marifetiyle özel dersler aldirttiğini biliyoruz. Örneğin II. Abdülhamid için Fransız Alexandre Efendi özel müzik hocası olarak tutulmuştu⁷². Aynı şekilde V. Murat'ın da iyi bir müzik eğitimi aldığı anlaşılıyor. Vahdetin'in de iyi bir bestekâr ve sazende olması bir başka misâl olarak verilebilir⁷³. Müzik eğitimi konusunda kız-erkek ayrımı yapılmamaktaydı. II. Abdülhamid'in kız kardeşi Refia Sultan'ın da Thérésa Romano adlı bir kadından piyano dersleri aldığı, sarayında enstrüman ho-

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.369-370. Uzunçarşılı, Padişahların tamamının *müneccimbaş*ının belirlediği *eşref saate* itibar etmediğini belirterek buna örnek olarak I. Abdülhamid'i gösterir.

⁶⁹ BOA, *İrade-Dahiliye (İ.DH)*, 797/64680. 7 Safer 1297/ 20 Ocak 1880.

⁷⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul, 1983, s.619-620.

⁷¹ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1065.

⁷² Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.25.

⁷³ Bardakçı, *Şahbaba*, s.37-38.

cası hanende Bogos ve Salaba Franz adlı şahısları maaşlı olarak çalıştırdığı bilinmektedir⁷⁴.

Tıpkı *Müzik* dersinde olduğu gibi *Resim* dersinin de şehzadelere okutulduğunu görmekteyiz. Nitekim yukarıda adı geçen şehzadelerin hocaları arasında Valeri adında bir resim hocası bulunmaktaydı⁷⁵. Ayşe Osmanoğlu, saraydaki resim derslerine değinerek bu konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir; “Eskiden şehzadelerin mektep dairesine resim hocaları da gelirmiş. Babam manzara ve çiçek resimlerinden hoşlanırmış. Biraz da portre yapmış. Annemle ilk evlendiği zaman onun karakalem bir resmini yapmış.”⁷⁶

Müfredatın yanında eğitimin niteliğinin ve kalitesinin önemli göstergelerinden bir diğeri de başarının ölçülmesi ve değerlendirilmesiyle ilgili hususlardır. Şehzadelerin başarıları nasıl değerlendirilmekteydi? Sınavları nasıl yapıyordu? Sınav sonuçları kime nasıl iletiliyordu? Öğrenci başarıları değerlendirilirken objektif davranılmakta mıydı? Öğrencilerin başarı durumu neydi?

Belgelerden anlaşıldığına göre her bir şehzadeye ait bir yılda üçer adet imtihan cetveli bulunmaktadır. Bu cetveller bir çeşit karne mahiyetinde olup, takdir edilen numara, bunun niteliği ile öğrencinin o derste hangi bölümde kaldığı gibi kısa bilgiler de yer almaktaydı. Hazırlanan bu cetveller padişaha sunulmaktaydı. Padişah bu şekilde şehzadelerin gelişme düzeylerini ay ay takip edebiliyordu. Eğitim sürecinde şehzadelerin gösterdikleri performansa göre konuların artırıldığı görülmektedir. Meselâ Mehmed Burhaneddin ile ilgili çizelgede şu bilgiler yer almaktadır: Bu şehzade 30 Recep 1310 / 17 Şubat 1893 tarihli bilgilere göre bir aylık dönemde *Kuran-ı Kerim*'in 24. cüz'ünden 3 sayfa okumuş, *Oku* adlı *Risale-i Ahlâk*'tan yedi bahis ve altı sayfa okumuş, *Hüsn-ü Hatt* dersinde ise 132 satır karalama yazmıştır⁷⁷. Bundan yaklaşık üç buçuk ay sonraki tarihe ait bir raporda ise aynı şehzadenin bir aylık dönemde *Kuran-ı Kerim*'in 23. cüz'ünden 22 sayfa okuduğu, *Talim-i Kıraat* ve *İmla* dersinde *Hazine-i Tedrisat* adlı kitaptan 18 sayfa okuyarak anlamını bildiği, *İlmihal* dersinde 7 sayfada 15 adet soru ve cevap okuduğu, *Risale-i Ahlâk* dersinde iki sayfalık malumat ve muhtelif na-

⁷⁴ Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul, 1998, s.15-16.

⁷⁵ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1065.

⁷⁶ Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.26.

⁷⁷ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:3, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

sihatleri öğrendiği, *Hüsn-ü Hatt* dersinde ise 205 satır karalama yaptığı kayıtlıdır⁷⁸.

Bir şehzadenin eğitim durumundaki gelişmeyi takip etmek üzere hazırlanan imtihan cetvellerinde yapılan ölçme ve değerlendirme sonucunda alınan not yazılarak gelişme düzeyi gösterilmekteydi. Bu cetvellerin altına “Şehzadegân civanbahtları efendiler hazerâtinin tederrüs buyurmakta oldukları derslerden haccgân kulları vasıtasıyla imtihan-ı hususileri bil-icra müktesabât-ı ilmiye ve terakkiyât-ı âliyeleri lütfen manzuru’lhaza hazret-i faruk-ı azamileri buyrulmak üzere cedvel-i mahsusuna derc-i tezbir olunmuş ve min gayr-i haddin ve liyakaten arz-ı atabe-i süreyya mertebe-i hazret-i zillulahileri kılınmıştır. olbabda ...”⁷⁹ şeklinde notlar düşülmüştü. Bu notlar benzer içerikte fakat farklı ifadelerle dile getirilir altında bazen sadece *mu-bassırın* bazen de bütün hocaların mühürleri bulunurdu.

Tablo 4. Mehmed Selim Efendi'ye Ait Bir İmtihan Cetveli.

Dersler	Derslere Tahsis Olunan Numerolar	İktisab Buyurdıkları Kıymetler ve Buldukları Dereceler	Bir ay zarfında gördükleri bahisler	
Mecmaü'l-adâb	45	45	Aliyy-ül-a'lâ	Hacca gitmenin adabı bahsine gelmişlerdir.
Sarf-ı Arabî	45	45	Aliyy-ül-a'lâ	<i>Maksud</i> kitabı hitam bulmuştur
Pend-i Attar	45	45	Aliyy-ül-a'lâ	Fıkra-yı sabr etmek bahsine gelmişlerdir.
İmla	45	45	Aliyy-ül-a'lâ	Yanlışı yazdıkları
Hesab-ı Mükemmel	45	44	Aliyy-ül-a'lâ	Tenasüb bahsine gelinmiştir
Hendese	45	43	Aliyy-ül-a'lâ	Tatbikat-ı hesabiye gösterilmektedir
Ahval-i Nücum ve Felekiyât	45	45	Aliyy-ül-a'lâ	Küre-i arzın hareketleri ve küre-i semadaki burçlar bahsinde
Fransızca	45	40	Aliyy-ül-a'lâ	Tatbikatı ibare kıraatı mükaleme ve esna-yı kıraatte ef'âl-i kıyasiye ve gayr-i kıyasiyenin tasrifleri

Kaynak: BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3. 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁷⁸ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:3, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893; BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:1, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁷⁹ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893. (Ek-1).

Tablo-4'te görüldüğü gibi şehzadeye verilecek not genel olarak 45 üzerinden değerlendirilmekteydi. Yalnız *Hüsn-ü Hatt* dersinin 20 üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Puanların niteliği şöyleydi: 43 ve yukarısı *aliyy-ül-a'lâ*, 38-42 *a'lâ*, 31-37 *karîb-ül-a'lâ*, 30 ve altı *evsat*.

İmtihanların değerlendirilmesi konusunda zaman içerisinde bir değişimin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. 1880 tarihli bir imtihan cetvelinde sadece dersler ve derslerden alınan notlar bulunmakta başka bir ayrıntıya girilmemektedir. Ayrıca o tarihteki notların farklı olarak 10 üzerinden verildiği görülmektedir⁸⁰.

Şehzadelerin imtihanları, dersi okutan öğretmenler tarafından yapılmaktaydı. Bu tarihte sınavların nasıl yapıldığına dair ip uçlarına hazırlanan cetvellerin altına düşülen notlardan ulaşmak mümkün olmaktadır. Cetvellerde; "Saye-i maarifpiraye-i hazret-i hilafetpenâhilerinde şehzadegân civanbahtları efendiler hazerâtının tederrüs buyurmakta oldukları derslerden marifet-i acizanemizle imtihan-ı hususileri ifa kılındığı maruzdur."⁸¹ Ve "...şehzadegân civanbahtları, devletlu, necabetlu efendiler hazerâtının min-gayr-i haddin ve'l-liyaka bu defa icra kılınan hususî imtihanlarında güzel güzel cevaplar itasıyla iktisâb buyurdıkları kıym ve derecâtı hâkî bir kıta cetveli(n)..."⁸² şeklinde ifadeler yer almaktadır. Fakat kayıtlarda sınavların yapılış şekline dair açık bir ifade yer almamaktadır. Buna mukabil dersin içeriğine göre uygulamalı, sözlü ya da yazılı yahut hem sözlü hem de yazılı yapıldığını tahmin etmek zor değildir. Nitekim Mehmed Burhaneddin' in *Hüsn-ü Hatt* dersinde 132 satır karalama yazdığından bahsedilmektedir. *Kuran-ı Kerim* dersiyle ilgili olarak da "24. cüz'ü şerifinden üç sayfa okudukları" kayıttır⁸³.

Sultan II. Abdülhamid zaman zaman şehzade ve sultanların kendi huzurunda imtihan edilmelerini isterdi. Hatta bazı üst düzey devlet görevlilerinin de bu sırada sarayda bulunmalarını arzu etmekteydi. Buna dair bir örnek olmak üzere 30 Mayıs 1880 tarihli telgrafname verilebilir⁸⁴:

"Devâir-i Umumiye Müfettişliği Cânib-i Âlisine

⁸⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 1/55, Lef:1, 29 Zilhicce 1297/ 12 Aralık 1880.

⁸¹ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25,Lef:2. 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁸² BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁸³ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:1, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁸⁴ BOA, Y.EE, 42/266, 18 Mayıs 1296/30 Mayıs 1880.

Bimennihi teala yarınki pazarertesı günü saat sekizde şehzadegân ve se-latin-i izam hazerâtının huzur-u hümayunda imtihanları icra olu-nacağından iş bu imtihanda zat-ı ali-i asafânelerinin dahi bulunmaları ve akşam taamına dahi kalmaları irade-i seniyye-i mülûkane mantûk-ı münifinden bulunmağla saat sekizden ewelce mabeyn-i hümayuna azimet buyrulması babında. 18 Mayıs 1296." Saraya dönemin önde gelen devlet adamlarından başta Gazi Osman Paşa olmak üzere Mahmud Nedim, Safvet, Hayreddin, Arifi, Namık, Münif, Musurus paşalar ile İngiliz Büyükelçisi La-yard, elçilik baş tercümanı ve diğer üst düzey kişiler de davet edilmişlerdi. Şehzadeler, padişah ve davete icabet eden misafirler huzurunda Edhem Paşa ile dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa tarafından teker teker sınava tabi tu-tuldular. Yapılan imtihanlara katılanlar başarılı olarak, padişahın ve huzurda bulunan diğer şahısların beğenisini kazandılar⁸⁵.

Sarayda yapılan eğitimde dersi veren hocanın değil de, konu hakkında bilgi sahibi diğer kişilerin *mümeyyiz* olarak sınav yapma geleneğinin hanedan mensuplarının 1924'te yurt dışına çıkarılmasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁸⁶.

Şehzade eğitiminde teorik derslerin çok ön planda olmasının yanında üç yabancı dilin, yani *Arapça*, *Farsça* ve *Fransızca*'nın öğretilmeye çalışılması ağır sayılabilecek bir programın uygulandığını düşünmemize yol açmaktadır. Şüphesiz kişinin bu üç dili ne derecede öğrendiği konusu ferdi kabiliyetle yakından ilgilidir. Puan olarak bakıldığında, elimizdeki belge-lerde durumları gösterilen şehzadelerin iyi ve üzeri not alabildikleri söylene de (Tablo-5), özellikle *Fransızca* derslerinde başarının *Arapça* ve *Farsça*'ya nazaran daha düşük olması, devrin kültürel yapısı dikkate alındığında nor-mal karşılanması gereken bir durum olsa gerektir.

⁸⁵ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

⁸⁶ Ünüvar, *Saray Hatalarım*, s.122ve 140.

Tablo 5. Şehzadelerin Aldığı Yabancı Dil Dersleri ve Durumları

Şehzadenin Adı	Dersler	Aylar					
		Şubat		Mayıs		Temmuz	
		Notu	Derecesi	Notu	Derecesi	Notu	Derecesi
Ahmed Efendi	Talim-i Farişi,	39	a'lâ	41	a'lâ	40	karib-ül-a'lâ
	Fransızca	36	karib-ül-a'lâ	36	karib-ül-a'lâ	32	karib-ül-a'lâ
Abdülkadir Efendi	Talim-i Farişi,	41	a'lâ	39	a'lâ	42	a'lâ
	Fransızca	38	a'lâ	39	a'lâ	34	karib-ül-a'lâ
İbrahim Tevfik Efendi	Sarf-ı Arabî	42	a'lâ	40	a'lâ	37	karib-ül-a'lâ
	Fransızca	33	karib-ül-a'lâ	37	karib-ül-a'lâ	41	a'lâ
Mehmed Selim Efendi	Sarf-ı Arabî	45	aliyy-ül-a'lâ	-	-	-	-
	Nahv-i Arabî,	-	-	41	a'lâ	43	aliyy-ül-a'lâ
	Fransızca	40	a'lâ	41	a'lâ	41	a'lâ

Kaynak: BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893, BOA, Y.PRK.MF, 2/78, 11 Zil-kade 1310/27 Mayıs 1893, BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin padişahça yakından izlenmesi notların abartılı olup olmaması üzerinde etkili olmalıdır. Ölçme ve değerlendirmede bir miktar subjektif yan bulunma ihtimali her zaman vardır. Buna rağmen notlar incelendiğinde farklı seviyelerde notların olduğu ve herhangi bir abartıya gayreti içine girilmediği ileri sürülebilir. Çünkü farklı hocalar tarafından yapılan imtihanlarda belirli öğrencilerin notları genelde yüksek ya da düşük olabilmektedir. Şehzadeler içerisinde üç ayın en yüksek not ortalamasına sahip olanı 42.3 ile Mehmed Burhaneddin Efendi en başarılı ve 34 ortalama ile Ahmed Efendi en zayıfı idi. Gerçekten de Ahmed Efendi'nin derslerinin kötü olduğu yalnız notlarından değil, derslerle ilgili cetvellerde yer alan ifadelerden de anlaşılmaktadır. *Kur'an-ı Kerim* dersi için "muavenetle okuyabildikleri" yazılıdır ki, şehzade bu sırada 15 yaşında bulunmakta ve eğer olağanüstü bir gelişme yoksa bu dersi ilk olarak 7-8 yıl önce

almaya başlamış olup bu kadar zamanda *Kur'an*'ı ancak yardımla okuyacak düzeye gelmesi dikkat çekmektedir⁸⁷.

Notlarının yüksek oluşunun etkisi var mıdır bilinmez ama II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'na göre Mehmed Burhaneddin Efendi'nin, diğer şehzadelere göre babasının yanında özel bir yeri vardı. Şehzadeler, selamlık alaylarına babalarıyla birlikte katılıp kendi taburlarının başında bulunurlardı. Selamlık alayı bittiğinde geri dönerken II. Abdülhamid kendi arabasına sadece Mehmed Burhaneddin'i alır diğerleri de kendi atlarıyla saraya dönerlerdi. Notları, zekası ve çalışkanlığını yansıtmakta olan şehzadenin ayrıca müzik konusunda da yetenekli olduğu hatta yedi yaşındayken marş bestelediği bu marşı padişahın Bahriye mızıkasına vererek çaldırttığı bilinmektedir⁸⁸.

Halit Ziya Uşaklıgil de bu şehzade hakkında benzer bilgiler verir. 31 Mart Vak'ası'ndan sonra, Sultan Mehmed Reşad'ın emriyle II. Abdülhamid'in çocuklarından bazılarını ziyaret ederek istek ve ihtiyaçlarının olup olmadığını tespiti çalışan *Mabeyn Başkatibi* Uşaklıgil, bu ziyaret vesilesiyle Mehmed Burhaneddin hakkında şu bilgileri vermektedir: "Burhaneddin Efendi bende aksi tesir yaptı. Onun hepsinden daha zeki olduğuna dair bir çok rivayetler işitilirdi. Resimler yapar, piyano çalar, okur yazar, lisan bilir derlerdi ve kardeşlerinden çok büyük farklarla ayrılan bu oğlunu Abdülhamid hepsinden çok sever diye bilinirdi. Onun lehine sayıp dökülen meziyetlerden bir büyük pay indirmiş olmakla beraber, şahsan diğerleriyle hiç mukayese edilemeyecek olan sevimliliğinden doğmuş olsa gerek, Nişantaşı'nda konağının bir salonunda karşı karşıya iki ahab teklifsizliği ile otururken bir sıkıntı duymadım; hatta öteden beri işitilmiş söylentilere genişleyen bir inanmak arzusu duydum."⁸⁹

Derslerin içeriği kadar ders işleme usulünün de şehzade eğitiminde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Belgelerden anlaşıldığına göre aynı tarihte düzenlenen farklı şehzadelere ait imtihan cetvellerinden her biri farklı içerikteydi. Yani aynı tarihte düzenlenen imtihan cetvelinde farklı dersler vardı ve ders isimleri aynı olsa bile aynı zaman diliminde işlenen derslerdeki konular farklıydı. Örneğin 25 Temmuz 1893 tarihli belgede *Pend-i Attar* adlı

⁸⁷ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25.30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁸⁸ Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.56-57.

⁸⁹ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.35.

dersi alan Mehmed Selim ile İbrahim Tevfik efendilerin buldukları son konular farklıydı. Bu derste Mehmed Selim, “fıkra-yı sabır etmek bahsine...” gelmişken, İbrahim Tevfik “zanaat-i derviş ve hubb-ü derviş bahsine” gelmişti⁹⁰. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre şehzadeler öğretmenlerinden topluca değil, bireysel ders almaktaydı. Yani sınıf usulünde olduğu gibi birden çok şehzadeye aynı anda aynı konu anlatılmamaktaydı. Şehzadeler yaşlarından dolayı değişik zamanlarda okula başladıklarından ötürü farklı seviyelerde bulunuyorlardı. Gerçi okula eş zamanlı başlasalar bile bireysel farklılıklar yüzünde aynı düzeyde olamayacakları açıktır. Bu açıdan bakıldığında eğitim imkanlarının son derece elverişli olduğu söylenebilir.

Bilhassa bireysel farklılıklar dikkate alınarak yapılan bir eğitimin verimli geçmesi beklenir. Zira bu sistemde, en azından teorik olarak, müfredattaki derslerden yahut konulardan biri öğrenilmeden diğerine geçilmeyeceği düşünülür. Şehzade eğitiminde yaş ya da yıl sınırı bulunmadığından onlar arzu ettikleri sürece, istedikleri kadar dersi kendilerinin ve hocalarının kabiliyetlerine bağlı olarak farklı nicelik ve nitelikte alabilirlerdi⁹¹.

Saray mensuplarının eğitimlerine devam ettikleri *Mekteb-i Âli*'nin bir şehzadenin tüm eğitimini kapsamadığı yukarıda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim padişahların başkomutan olmaları hasebiyle askerî nitelikli bir takım becerilerin kendilerine kazandırılması gibi bir yolun da izlendiğini tahmin etmek güç değildir. Ancak yukarıda verilen bilgiler arasında bu tür derslerin veya eğitim sürecinin yer almayışının sebebi daha özel nitelikli oluşundan kaynaklansa gerektir. Zaten özellikle II. Meşrutiyetten sonra bir kısım şehzadenin Harbiye’de okudukları ve Avrupa’ya askerî eğitim almak üzere gönderildikleri, bazılarının askerî birliklerde fahrî de olsa görevli sayıldıkları bilinmektedir⁹².

⁹⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:2-3, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

⁹¹ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1051.

⁹² Simavi şehzadelerin askerî birliklerde görev almadığını Mart 1910'daki Sırp kralının Osmanlı Devleti'ni ziyareti vesilesiyle anlatmakta, bu sırada şehzadelerin sivil kıyafet giymesini kralın yadırgadığını ve dönemde şehzadelere fahrî de olsa askerî herhangi bir rütbenin verilmediğini belirtmektedir. Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.128. Buna rağmen şehzadelerden Selahaddin Efendi'nin oğlu Osman Fuad Efendi'nin Trablusgarp savaşına katıldığı anlaşılmaktadır. Uşaklıgil bu olayı şöyle anlatır: “Bu işin başına geçen fedailerin arasına hanedandan bir isim de karıştı. Selahüddin Efendi'nin genç oğlu Osman Fuad Efendi. Bu şehzade sonradan esaret işkencesini de çekti, az kaldı talihi Cem Sultanı'na benzeyecekti.” Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.289. Aynı şehzade askerî konulara olan merak ve hevesi nedeniyle

ŞEHZADE HOCALARI

Şehzade eğitiminin önemli bir yönünü de onlara ders veren öğretmenler oluşturmaktaydı. İncelediğimiz dönemde şehzadelere birer *lala* tayin etme geleneği devam ediyordu⁹³. Lalalar küçük yaşlardan itibaren atanmakta ve bu görevleri uzun süre devam edebilmekteydi. 1885'te İbrahim Tevfik'in lalası olarak görünen Eyüp Efendi⁹⁴ 1893'e gelindiğinde hâlâ bu görevini sürdürmekteydi⁹⁵. Bu lalalardan bazılarının isimleri imtihan cetvelinde yer almaktadır. İbrahim Tevfik Efendi'nin lalası Eyüp'ün ismi sınav cetvellerinde bulunmazken, Şehzade Mehmed Selim Efendi'nin lalası olduğu anlaşılan Baha'nın adı cetvellerde yer almıştır⁹⁶. Öte yandan 25 Temmuz 1893 tarihli bir imtihan cetvelinde bu şahıs "mubassır-ı mekteb-i âli" olarak tanıtılmaktadır⁹⁷. Bilindiği üzere *mubassır* okullarda öğrencilerin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliği sağlayan kimseydi. Şu halde Baha Efendi, *Mekteb-i Âlî*'de Mehmed Selim'in lalası olmakla birlikte öğrencilere ders veren bir kişi değildir. Demek ki bu dönemdeki lalaların görevi mektepte genel gözetçilik gibi bir özellik taşımaktadır. Zaten cetvellerin altında isimleri geçen diğer öğretmenler, branşlarıyla birlikte zikredilmekte, örneğin, "Farisî ve İmla Hocası Kulları Ahmed Mazharüddin" veya "lisan-ı Fransavî hocası... Mehmed Nuri" şeklinde anılmaktadırlar⁹⁸.

Bu dönemde incelenen imtihan cetvellerinde ismi geçen hocaların sayısı beş olup bunlardan biri yabancı, ikisi de subaydı. Yabancı olan Adolf Jako⁹⁹ *Fransızca* hocası, subaylar ise mektebin müdürü ve aynı zamanda *Ri-yaziye* hocası "fahır-ı yaverân-ı hazret-i şehriyarilerinden" Binbaşı Mehmed Rifat ile "fahır-ı yaverân-ı hazret-i şehriyarilerinden" *Fransızca* hocası Kolağası

1915'te Almanya'ya askerî eğitim için gitmişti. *BOA, MV*, 199/139, Lef:1, 29 Zilhicce 1333/ 8 Ekim 1915.

⁹³ *BOA, İ.DH*, 962/76069, 8 Zilhicce 1302/17 Eylül 1885. İmparatorluğun son yıllarında da lala tayin etme geleneği devam etmekteydi. Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.64.

⁹⁴ *BOA, İ.DH*, 962/ 76069, 8 Zilhicce 1302/17 Eylül 1885.

⁹⁵ *BOA, Y. EE*, 85/69, 29.Z. 1310/13 Temmuz 1893.

⁹⁶ *BOA, Y.PRK.SGE*, 5/44, 30 Zilhicce 1310/13 Temmuz 1893.

⁹⁷ *BOA, Y.PRK.SGE*, 5/104, Lef:1-2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893. Baha'nın kendisini diğer imtihan cetvellerinde de aynı şekilde tanıttığı görülmektedir. *BOA, Y.PRK.SGE*, 5/25, Lef:2, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893. 30 Receb 1310/17 Şubat 1893; *BOA, Y.PRK.MF*, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁹⁸ *BOA, Y.PRK.MF*, 2/78, Lef:2, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁹⁹ Şahsın 1904 yılında hâlâ şehzadelere hocalık yaptığı anlaşılmaktadır. *BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 259/82, 10 Safer 1322/26 Nisan 1904.

Mehmed Nuri idi. *Farsça ve İmla* hocası Ahmed Mazharüddin, *Ulûm-ı Arabiye ve İlm-i Fıkıh* ve *Akaid* hocası Esseyyid Mehmed Eşref diğer hocalardı. Bunlara ilaveten “fahri yaverân-ı hazret-i şehriyarilerinden ve erkan-ı harbiye-i bahriye binbaşlarından Mehmed Hikmet bin Ebubekir de belgelerde ismi geçen şahıslardan biriydi¹⁰⁰.

Mekteb-i Âli'de görev yapan bu hocalar kendi alanlarında iyi olmalarından ve itimat edilmelerinden dolayı padişahça seçilmekteydiler. Zaten asker olan hocalar aynı zamanda padişahın yaverlerindendi. Bununla birlikte söz konusu şahıslar kendi dönemlerinin önde gelen şöhretli ilim adamları arasında sayılamazlar. Bunu şehzade hocalarından biri olan Fazıl Efendi ile ilgili verilen bilgilerden anlamaktayız. Fazıl Efendi her gittiği yerden bir vukuatla ayrılmaktaydı. Atandığı Tarsus, İçel, Urfa ve son olarak da Siirt niyabetinden alınarak memleketi olan Antakya'da ikamete mecbur edilmesi teklif edilmişti. Teklifi gündeme getiren Şeyhülislam, “...mumaileyhin bulunduğu memuriyetlerde rıza-yı âliye tevfiik hareket etmesi lâzım gelirken aksini iltizam ile her birinden şikayetle infisal etmesine ve zaten muamelat-ı şeriyyeye kesb-i vukuf etmiş zevattan olmamasına mebnî badema umur-ı niyabette istihdamı haiz olamayacağından...” diyerek onun yeni bir görev almasını engellemek istemekteydi. Şu halde bir dönem şehzade hocalığı yapmış bir kişinin, kendi sahasının bilgisine yeterli ölçüde vakıf olmadığı gerekçesiyle bir nevi zorunlu emekliliğe sevk edilmesi söz konusu idi¹⁰¹. Nitekim Abdülhamid döneminde Mabeyn Başkâtipliği yapan Tahsin Paşa padişahın okul öğretmenlerini büyük bir itina ile seçtiğini ancak bu seçimde başlıca şartın liyakat ve kifayetten çok sadakat olduğunu belirterek “hocalık vazifesini bu cepheden gören kimselerin elinde şehzadeler tabiidir ki, başka türlü yetişemezlerdi” demektedir. Tahsin Paşa “başka türlü yetişemezlerdi” derken Abdülhamid'in çocuklarının ilmî ve fikrî seviye bakımından yeterli olmadıklarını belirtmektedir¹⁰².

Bununla birlikte şehzade hocalarının tamamen kifayetsiz kişiler olduğuna hükmetmek de çok doğru bir kanaat olmayacaktır. Zira padişahın

¹⁰⁰ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893; BOA, Y. PRK. MF, 2/78, Lef:1, 2, 3, 11 Zilkade 1310 / 27 Mayıs 1893; Y. PRK. SGE, 5/104, Lef:2, 3 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

¹⁰¹ BOA, Y.MTV, 106/99, 19.R. 1312 / 18 Ekim 1894.

¹⁰² Tahsin Paşa, *Yıldız Hauraları*, s.29-30.

hoca seçerken güvenilir olmasına özellikle dikkat etmekle birlikte bu vasfa sahip olanlar arasından en iyilerini seçmesi kuvvetle muhtemeldir. Örneğin Mayıs 1880 tarihinde padişah ve önde gelen devlet adamları huzurunda yapılan sınavda öğrencilerin bilhassa *Fransızca*daki başarıları dikkat çekmiş ve bundan dolayı padişah, *Fransızca* öğretmenlerine iltifatta bulunmuştu¹⁰³. Sınavdan yaklaşık bir ay sonra Eylül ayı başında “Devletlu necabetlu efendiler hazerâtuna *Fransızca* lisanı talim etmekte bulunan...” Mösyö Garde’ye, mülazım-ı evvelik (üsteğmen) rütbesi verilerek askerlik mesleğine (silk-i askeriyeye) alınmış ve beşinci rütbeden *nişan-ı mecidî*¹⁰⁴ ile ödüllendirilmişti¹⁰⁵.

ŞEHZADE EĞİTİMİNİN NİTELİĞİ

Şehzadelerden bir kısmına yani II. Abdühamid’in çocuklarına ait ders bilgileri dikkate alındığında, şehzade eğitiminin tenkit edilebilecek bazı noktalarının bulunmasına rağmen, çok geri bir eğitim olduğu söylenemez. Bununla birlikte Tahsin Paşa’nın hatırlarında anlattığına göre; Abdülhamid çocuklarının eğitimine gösterdiği “itina nispetinde bir netice elde edilemeyişinden ve çocuklarının tahsil seviyelerinden sık sık şikayet eder dururdu.” Paşa, söz konusu şehzadelerin “Avrupa prensleri derecesinde tahsil ve terbiye gördükleri asla iddia olunamaz, hele bazıları seviye-i ilmiye ve fikriye itibarıyla son derece basit bir halde” olduklarını belirterek özel okulda ve özel hocalardan ders alınmasına rağmen eğitimin içeriğinin sınırlı olduğunu belirtmektedir. Tahsin Paşa, şehzadelerin bütün günlerini saraydaki dairelerinde geçirdiklerini, burada kişisel gelişimlerini sağlayamadıklarını, alınan tahsil ve terbiyenin bulunulan muhitte de bir işinin olduğunu dile getirmektedir¹⁰⁶. Gerçekten de şehzadelerin saray dışındaki hayatları sınırlıydı. Bunlar Cuma selamlığına çıkmanın yanında Yıldız parkında gezinti yapabilirler ve Ramazanda camilere gidebilirlerdi. Ancak padişah şehirde gezinti yapmalarına müsaade etmezdi. Hatta pek

¹⁰³ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

¹⁰⁴ Nişan-ı Mecidî, 1852 tarihinden itibaren ihdas edilmiş bir nişan olup, iyi hizmet edenlere verilmekteydi. Birden beşe kadar rütbelerde verilen nişanın sonuncusu gümüşten yapılır ve göğsün sol tarafına takılırdı. Bir üstü takdir edilmediği sürece nişan, kayd-ı hayat şartıyla verilmiş olunurdu. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s.428.

¹⁰⁵ BOA, İ.DH, nr: 65638, Selh-i Ramazan 97/23 Ağustos 1296/ 2 Eylül 1880.

¹⁰⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s.29-30.

sevdiği oğlu Burhaneddin'in Cuma günleri şehirde gezmesine izin verdiyse de can sıkıcı bazı olaylar duyduğundan onun bu iznini kaldırdı¹⁰⁷.

Şehzadelerin hayatında ve bilhassa dışarıyla olan ilişkilerinde bazı sınırlamalar olmakla birlikte bunlar hapis hayatı yaşamıyordu. Örneğin Sultan Abdülaziz'in oğlu Şevket Efendi'nin -ki bu sırada 24 yaşındaydı- gündelik hayatına bakıldığında tam bir serbestlik olmasa bile büyük bir kısıntı da yoktu. Şehzade, ikametgahına ayda bir iki defa çalgı getirtir, Cuma ve Pazar günleri Şişli ve Kağıthane taraflarına giderek gezer ve "Sarayı Hümayundan çerağ olmuş üç-dört ihtiyar kadını ara sıra celb ederek ve eski hikayeler" anlatırarak vakit geçirirdi¹⁰⁸.

Sultan II. Abdülhamid'in çocuklarının aldığı eğitimin kalitesi tartışılmakla birlikte saraydaki özel bir okulda ve hususî hocaların yakın ilgileriyle hem de uzun süreli bir tahsil sürecinden geçmeleri önemli bir hadisedir. Bununla birlikte söz konusu padişahın çocukları dışındaki son dönem Osmanlı şehzadelerinin eğitim durumları ile ilgili o dönemde yapılan gözlem ve değerlendirmelere bakıldığında farklı bir manzarayla karşılaşılır.

Mehmed Reşad döneminde yaklaşık dört yıl saray başkâtipliği yapan ünlü yazar Halit Ziya Uşaklıgil, "Sultan Reşat tahsil görmüş bir zat değildi..." demektedir. O bir başka yerde benzer şekilde şu ifadelerle yer verir: "Sultan Reşat tahsil görmüş, görüş ufkunu genişletecek malumat edinmiş, memleketin muhtelif kıtaları hakkında tetkikat yapmış, dünya tarihine dair tebbülerde bulunmuş, harici siyasete müteallik görüşlere vasıl olmuş bir zat değildi elbette; Hanedandan hiçbiri öyle değildi ki o öyle olsun..."¹⁰⁹ Yine padişahın başmabeyncisi olan Lütfi Simavi de onun hakkında "yaratılıştan zeki bir insan olan Sultan Beşinci Mehmed Reşad Han, tam ve kâfi bir tahsil

¹⁰⁷ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s.172.

¹⁰⁸ BOA, *Y.PRK.SGE.6/117*, 1313. Ş. 25, 29 Kanun-ı sani 1311/9 Şubat 1896.

¹⁰⁹ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.336, 343-344. Halit Ziya her ne kadar onun tahsil görmediğini iddia etse de babasının padişah olması ve bu yönde bir geleneğin bulunması hasebiyle temel eğitimden istisna tutulduğu söylenemez. Zira babası Abdülmecid öldüğünde (1861), Mehmed Reşad (1844-1918), 17 yaşında bulunmaktaydı. Fakat Sultan Abdülmecid'in V. Murat ile II. Abdülhamid'in eğitimine daha bir özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ayşe Osmanoğlu bu hususta şunları nakletmektedir: "Büyükbabam Sultan Abdülmecid bu iki evladına (Murat ve Abdülhamid) ayrıca bir itina gösterirmiş. Her Cuma, selâmlık merasiminden önce bu iki oğlunu mutdaka huzuruna celbeder, nasihatlerde bulunurmuş. Kendi yatak odasının alındaki odayı bu efendilere, bir de büyük kızı Fatma Sultan'a ders odası olarak hazırlatmış, hocalar buraya gelip ders verirlermiş." Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.90.

görmemişti. Oldukça *Arapça* malumatı vardı. Mevlevîlik tarikatuna mensup olduğu için daha çok *Farsçaya* merak etmişti. Bu lisanda kuvvetli bir okuması ve yazması vardı. Tarihle de meşgul olurdu. Osmanlı tarihini ve hususiyetle Osmanlı padişahları ile alâkalı hadiseleri teferruatına kadar bilirdi.” şeklinde yazmaktadır¹¹⁰.

Yine Halit Ziya, padişahın Edirne ve Selanik gezileri sırasında iki şehzadeyle arasında geçen diyalogda şehzadelerin eğitim durumları ve bilgi seviyelerine dair bazı ip uçları vermektedir. O, Edirne seyahati esnasındaki gözlemini şöyle aktarır: “Yaşlanmaya başlamış bir şehzade Meriç nehrinden bahsederken bana: Meriç Fırat’la karışır değil mi? Bu iki nehir nerede buluşurlar? dedi. Eğer Dnieper ve Dniester nehirlerinden bahsedilseydi belki mazur görülebilirdi. Tashihe lüzum görmedim. Latife ediyor, yahut, beni imtihana çekiyor zannında bulunmuşçasına güldüm ve öyle geçiştirdim”. İkinci konuşmayı şöyle anlatmaktadır: “Bu Selanik yolculuğunda idi bu sefer genç şehzadelerden biri bana sordu: Şimdi Çanakkale boğazından çıkılınca Marmara’ya girmiş olacağız değil mi? Gülmemeye çalışarak: Evet Selanik’ten dönerken Çanakkale’den geçip Marmara’ya gireceğiz dedim, anladı mı bilmiyorum.”¹¹¹

Halit Ziya, şehzadelerin ismini vermemekle birlikte Mehmed Reşad’ın Ekim 1910’da yapılan Edirne gezisindeki yaşlıca iki şehzade, veliaht Yusuf İzzeddin ile Vahdeddin Efendilerdi. 23 Mayıs 1911’de başlayan Selanik seyahatinde padişahın yanında bulunan şehzadeler ise padişah Ziyaeddin ve Ömer Efendilerdi¹¹². Bunlardan Sultan Abdülaziz’in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi, 1857 doğumlu olup 53, Vahdeddin de 49 yaşında idi. Uşaklıgil’in genç şehzade olarak bahsettiği Ziyaeddin Efendi 38, Ömer Hilmi Efendi ise 23 yaşındaydı¹¹³.

Söz konusu şehzadeler hakkındaki bu anekdotlar, bilgi seviyelerini göstermesi açısından gerçekten de son derece manidardır. Çünkü ilk ikisinden biri padişah olmuştur. Uşaklıgil, şehzadelerin bu şekilde çok sıradan şeyleri bilmemeleri ve eğitim seviyelerinin düşük olmasının sorumluluğunun kendilerinde değil, onları bu şekilde tutan idarecilerde olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre “şehzadeler öyle bir maişet tarzına mahkum idiler ki, sa-

¹¹⁰ Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim* s.218-219.

¹¹¹ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.246.

¹¹² Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.123, 125 ve 143.

¹¹³ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s.162, 183.

ray muhitinden başka bütün ufuklar kendileri için tamamıyla kapalı hükmündeydi.”¹¹⁴

Sultan Abdülhamid, Yusuf İzzeddin ile Vahdeddin efendilerin temel eğitim çağını geçmiş oldukları bir tarihte tahta çıkmış olmasından dolayı onların eğitimlerinin niteliğinden doğrudan doğruya sorumlu tutulamaz ise de, Mehmed Reşad’ın çocuklarının eğitimi üzerinde olumlu bir katkısının olmadığı hatta menfi tesirde bulunduğu şeklinde bilgiler mevcuttur. Yine de kendilerini geliştirmek için gayret gösteren şehzadelere dair az da olsa örneğe rastlamak mümkündür. Nitekim kendi noksanlığının farkında olan Ziyaeddin Efendi, ilerleyen yaşına rağmen tıp tahsiline başlamış ve 40’lı yaşlarında Tıbbiye’yi bitirmişti. Mezun olduktan sonra çevresindeki insanları muayene ederdi. Hatta bir keresinde ameliyata bile katılmıştı. Yine bir gezi sırasında Sarıyer iskelesinde rastladığı yüzü sapsarı bir ihtiyarı muayene etmiş, gerekli nasihatlerde bulunmuştu.

Gerçekten de Uşaklıgil’in şehzadeler hakkındaki tespiti doğrudu ama daha sonra Sultan Mehmed Reşad gerekli tedbirleri alarak yakınlarının eğitim eksikliğini gidermeye çalışmıştır. Nitekim onun; “Analar babalar evlatlarının dinî terbiyelerinden indallah nasıl mes’ul iseler, ben de bunlardan mesulüm. Allah sormasın” dediği rivayet edilmektedir¹¹⁵.

Halit Ziya’nın yaptığı değerlendirme bütün şehzadeleri kapsamıyordu. Nitekim “Hangisiyle temas etti isem onlarda her türlü fikrî mesai kabiliyetlerinin mevcudiyetini gösteren esas emareleri buldum, fakat bu kabiliyetlerin inkişafına müsait fırsatlar elde edebilenler pek nadirdi. İçlerinden asker olup da Harbiye Mektebi’ne devam ettikleri için görgülerini, bilgilerini genişletenler, yahut mektep görmedikleri halde doğuştan bir merak ve hevesle hususî muallimlerinden büyük ölçüde istifade edenler ellerine geçen kitaplarla aydınlanma imkanını bulanlar, ekseriyeti teşkil etmeseler bile, oldukça çoktu ve bunlarla görüşülürken diğerlerinden duyulan esef çok azalardı.” İşte iyi yetişmiş olanlardan biri Abdülaziz’in oğlu son halife Abdülmecid idi. O, dil bilir, iyi yazar, musikîşinas, ressam ve değişik bilgilere sahip biri olarak bilinirdi¹¹⁶.

¹¹⁴ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.245-247.

¹¹⁵ Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.22, 38, 49-50,128, 132.

¹¹⁶ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.138 ve 246. Uşaklıgil, “...Mecid Efendi’nin saraya geldikçe bu şöhretini teyid edecek vesileler bulmamakla beraber tekzip edecek hallerine de vakıf olmadım.” demektedir. s.138.

Genel olarak bakıldığında şehzadelerin eğitimine önem verilmeye çalışıldığına dair örneklerle rastlanmakla birlikte, sarayın, içinde bulunduğu genel zaafiyet, aileler arasındaki rekabet ve bireysel farklılıklar, kalitenin istenen düzeye erişmesini engellemiştir. Hatta geleneksel eğitimin temel ilkesi olan güzel ahlâk sahibi insan yetiştirme hedefine de daima ulaşıldığı söylenemez.

Şehzadelerin eğitiminde eskiye oranla bir takım değişiklikler olmakla birlikte müfredatta İslâmî eğitim yine merkezde bulunmasına rağmen, eğitim kalitesinden yahut başka nedenlerden dolayı her şehzadenin İslâm ahlâkının bütün unsurlarını hal ve hareketlerine aynı ölçüde yansıttığı söylenemez. Son üç padişah, siyasî tercihleri ve faaliyetleri bir yana dinî hassasiyetleri ön plânda olan kişilerdi. Hatta Mehmed Reşad, torunlarına hoca olarak tuttuğu Safiye Ünüvar hanıma henüz derse başlamadan önce şu içerikteki iradeyi iletmişti: "Namaz kılmayanlara, oruç tutmayanlara yedirdiğim tuz ve ekmeği haram ediyorum. Bu iradem, hoca hanım tarafından talebelerine söylensin."¹¹⁷ Yukarıda değinildiği üzere II. Abdülhamid ve Vahdeddin de dindar olmalarıyla tanınırdı. Halbu ki, II. Abdülhamid'in oğullarından Abdülkadir Efendi tam tersi davranışlar sergilemekteydi.

Abdülkadir Efendi, sarayda açılan *Mekteb-i Ali*'de babasının yakın takip, ilgi ve desteği ile sıkı bir dinî eğitimden geçmişti. Bunu incelediğimiz imtihan cetvellerinden anlamak mümkündür. Fakat şehzade, ilerleyen yıllarda sergilediği hal ve hareketleriyle Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Sadrazam Said Halim Paşa'ya yazmış olduğu "mahrem" notlu tezkerelerine konu olmuş, birden bire hükümetin ve sarayın gündemine oturmuştu. İstanbul Polis Müdürlüğü 15 Mart 1914'te Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Abdülkadir Efendinin Beyoğlu'nda uygunsuz mahallere gittiğini, Şubat'ın 25. gecesini saat sekiz sıralarında Küçük Parmak Kapı 3 numaralı "hanede sakine metresi *Arkiro* nam kadının hanesinde bir müddet kalarak saat onda mezkur haneye gelen ağası ile birlikte arabaya rakiben Beşiktaş cihetine gittikleri ..." şeklinde bilgi veriyordu. Yine bu kadının o gün Feneryolunda şehzadenin yanında olduğunu, zira kadının ara sıra onun yanına giderek eğlenceler düzenlediği de verilen haberler arasındaydı. Aynı bilgileri ihtiva eden yazı

¹¹⁷ Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.21.

padişahı durumdan haberdar etmek üzere mabeyne yazıldı, sadarete de iletildi¹¹⁸.

Saray, haberin ulaşmasından hemen sonra şehzadenin hareketine sert tepki göstererek altı ay ikametgâhından çıkmama cezası verdi, yani ev hapsine mahkum etti¹¹⁹. Ceza, padişahın tahta çıkışının sene-i devriyesi münasebetiyle iki ay kadar sonra 19 Mayıs'ta affedildi¹²⁰. Fakat şehzade verilen bu cezayla uslanmadı benzer hareketlerine daha sonra da devam etti.

İlk olayın üzerinden iki yılı aşkın bir zaman geçmişti ki İstanbul Polis müdürlüğü Dahiliye Nezareti'ne ilk olayın benzeri bir bilgiyi ilettili. Müdürlük; "...altı mah hanesinde ikamete mahkum edilmiş olmasına rağmen zabıtaca dahi dâ-i şübhe olup sırf merkur Aleksander'ın kerimeleriyle münasebâtı gayri meşruada bulunmak maksadıyla bir çok kimselerin devam etmekte olduğu mezkur haneye gidip işret isti'mal eylemekte ve bazı gecelerini orada geçirmekte..." olduğundan bahsediyordu. Abdülkadir Efendinin, Temmuzun 23. gecesini Aleksander'ın hanesine gittiğini ve "...merkurun aile ve kerimeleriyle birlikte hanenin sofasında işret isti'mal ettiği ve geceyi mezkur hanede imrâr eylediği indeltarassut anlaşılmiş..." idi. Mesele bu sefer "mahrem" kaydıyla dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Sadrazam Said Halim Paşa'ya daha önceki ceza hatırlatılarak iletilmişti¹²¹. Belgelerin içeriğinden şehzadenin bu son hareketinden dolayı nasıl bir muameleye tabi tutulduğunu anlamak mümkün olmamaktadır.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan Osmanlı modernleşmesinin, şehzade eğitimini hangi yönden etkilediği sorusuna cevap vermek üzere yaptığımız bu araştırmanın sonuçlarını şöylece sıralamak mümkündür:

1. Bu dönemde Osmanlı sarayı, dolayısıyla şehzade eğitimi, eskiye nazaran daha fazla dışarıya açık hale gelmiştir.

¹¹⁸ BOA, *Dahiliye-Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)*, 17/23, Lef:1.2, 2 Mart 1330/ 15 Mart 1914-4 Mart 1330/16 Mart 1914.

¹¹⁹ BOA, *DH.KMS*, 17/23, Lef:4, 9 Mart 1330/ 22 Mart 1914.

¹²⁰ BOA, *DH.KMS*, 17/23, Lef:5 6 Mayıs 1330/ 19 Mayıs 1914.

¹²¹ BOA, *DH.KMS*, 41/5 Lef:1.2, 2 Ağustos1332/15 Ağustos 1916-1 Ağustos 1332/14 Ağustos 1916.

2. Şehzadelere Batı tarzı eğitim verilmeye çalışılmış, Batı tipi mektep tesis edilmiş; ancak geleneksel eğitimin tamamıyla reddi gibi uygulama söz konusu olmamıştır.

3. Gerek II. Abdülhamid'in gerekse Mehmed Reşad'ın en azından kendi çocuklarının eğitimini en iyi şekilde gerçekleştirmek için çaba gösterdikleri, bunda kısmen başarılı olduğu söylenebilir.

4. Şehzade eğitimi için açılan okul, ilköğretimden yüksek öğretime kadar eğitimin her basamağını bünyesinde bulundurmaktaydı.

5. Piyano, Resim, Fransızca gibi derslerin genç şehzadelere okutulması sarayda, İslâmî kimlikten kaynaklanan bir taassubun olmadığını göstermektedir.

6. Şehzade eğitiminde başarısızlık ya da yetersizlik varsa bu daha ziyade bireysel farklılıklardan veya modern eğitim oluşturmadaki genel yetersizlikten kaynaklanmaktaydı.

7. Şehzadelerin içinde kendisini çok iyi yetiştirmeye çalışanlar kadar, gündelik hayatın zevk ve eğlencesiyle meşgul olanlar da vardı.

دولتو بخانیو محمد سلیم افندی مفری

او قوناه دسلر	مجموع آداب	بعضطار	مروضه بی ما بیکل	هسته	امواله تکلیفات	امند	فرانسیم
دستور معصوم اولما دسلر	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
قرانلاری بنسور اولقاری دسلر	۴۵	۴۵	۴۴	۴۳	۴۴	۴۵	۴۵
برای لطفه کور کولای مجلس	۴۵	۴۵	۴۴	۴۳	۴۴	۴۵	۴۵

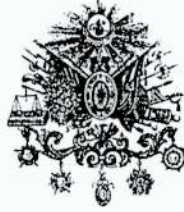
دولتو بخانیو عبدالقادر افندی مفری

او قوناه دسلر	قرآن کرم	دیگیا	فلم فاسی ناخ اسدم	امند	ساب	مراقبا	فرانسیم
دستور معصوم اولما دسلر	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
قرانلاری بنسور اولقاری دسلر	۴۵	۴۵	۴۴	۴۳	۴۴	۴۵	۴۵
برای لطفه کور کولای مجلس	۴۵	۴۵	۴۴	۴۳	۴۴	۴۵	۴۵

موصوفات ذات مملکتها و صفات کماله و بنسور بارشاهرا افندی مفری کمال شرف و تامله ایله سلطنت جریه آمیسه .

شهادت نامه جوتملی اقلید مملکت ندیس جووضه اولقاری دسلره فواکمه قرانلاری واسله استخامه معصومی ابروا کتبا بعلیه و فغان عالی لری لطفاً منظور طایفه معضن فاروقه اعطیلای جولوه اوزو بدول معصوم برج و تنبیرا اولسه .
وهه غیره و لیا فیه عرصه عینه زیارینه مضطرب اللیلای فلتسه اولبارس و قاطبه احواله امر و زمانه و لطف ذرا و له و نسی بنسور بارشاه عالیه افندی مفری کیمسه .

دولتو جابلو محمد برهانده الیمه افندی هفتیری

ورسلر	قرانه کریم نهار قرانت	تعلیم قرانت قرانت	اسماء عثمانیه اولاد قرانت وادیر	حساب زهنی نشاره و تنظیم	ادمانه زهنه قرانت وادیر	صه خط
دستورک نام کردری	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۲۰
نشانیه عقوبه افندی موردی	۴۳	۴۵	۴۱	۴۵	۴۴	۲۰
درجه معلوماتی	علی الاعلی	علی الاعلی	اعلی	علی الاعلی	علی الاعلی	علی الاعلی

- ۱ برای ست ترتیب ده قرانه کریمک تا بحی جزو شریعتنه اوج صحیفه ادنوقری
 - ۲ "اوقو" نامده کی سال اولده ده بدی کت والین صحیفه ادنوقری
 - ۳ اسماء عثمانیه ده طقسانه طغره اسم قرانت دبر و طبعه ادر ایدرلی
 - ۴ اهادده مات الوف قدر تعداد و تنظیم ایدرلی
 - ۵ ادمانه زهنه ده نوع سیر و هانه ادریه اوج صحیفه اوله معلومات سوره بلالری
 - ۶ یوز اوقو ایلی سطر قاره لاه باروقری درجه ترتیبی معلوما عرصه و تقسیم قناه خط سیزده
- سئوه جوبده جمعی

رولونو خايلو ابراهيم توفيق حنفيزي

اوقوناه درسلر	ميرادوب	دركنا	بعضطه	رغوب	ساب	هنه	اميز	ميرافيا	فازنجر
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵

رولونو خايلو احمد افندي حنفيزي

اوقوناه درسلر	فازنجر	ميرافيا	ساب	اميز	ناج ايسر	تعليم فاسي	علم حال	فازنجر	اوقوناه درسلر
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵

جناب واهب القبال پارساه دريا نزال و شهنشاه عظيم الامثال ولي ستمزاد توفيق حنفيزي الى اهلاله و لانه ايكه بزي شرف و شاهه چر سو به آسيه .

ساز ما شيفتاه حضرت ملاوقنيا هيلرزه شوزا كانه جوا بتمكدي اذير افراتك نرسن چر سغنه اولدني درسلر ت معرفت عاجزانه ملا ابقا قلمه يمين مروضه اوليا به و قاطبه امواله امر و بانه و لطف و اواه طلاله فالعالم ولي نعمت ستمزاد توفيق حنفيزي كير .

- ساده مزاجرسي
قولاي
رافد

- قوي باورده معرفت بايليزه
ساده مزاجرسي
قولاي باغاسي
قولاي

- قوي باورده معرفت بايليزه
ساده مزاجرسي
قولاي

- فاسي رامان
مزاجرسي
قولاي

- علم عرب و معرفت و عفاان
مزاجرسي
رايعلي

Cevdet Kırpık

جنابہ قادر مظاہر شریعتہ معارف نقابہ دی نمونہ بر شرف اقدار حضرت مولانا محمد علی بن محمد علی قادری صاحب مدظلہ العالی
ایسود امیرہ

مولانا
عبدالقادر

Ek 4- Şehzade Abdülkadir Efendi'nin el yazısı. BOA, Y.PRK.SGE, 5/25 lef: 4

Conserver à jamais, ô
Dieu, les jours précieux
de Sa Majesté notre
Bienfaiteur.

Ahmed.

Cevdet Kırpık

Maintiens ci toujours, ô Dieu
tout-puissant, sur Son trône
glorieux notre auguste Souve-
rain et Bienfaiteur.

Abd-el-Kadir.

بئزله بی نولل عمر و شوکت جنابه ناهدارسی بی افروزه و سیرر عدالت و صیرتوخا قهقازنه ایتموه بیرویه عیال عیادی
سیله عنایتوای شهریا یئرینه و اخامره الحال ایلموه آتیه
کولالری
بئزله الوبه

بنایچه بارشاه شفقت منانمز فلیقه سرورک قصبه افندیز حضرتلرین اریکه سلطنتلرنده داغما یلونه آسبه .

کول لری
احمد